

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**AFRİKA (BİLÂDÜSSÛDAN)'DA KURULMUŞ BİR İSLAM DEVLETİ:
KÂNİM-BORNU VE OSMANLI İLE MÜNASEBETLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

İsa GÖKGEDİK

İstanbul 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**AFRİKA (BİLÂDÜSSÛDAN)'DA KURULMUŞ BİR İSLAM DEVLETİ:
KÂNİM-BORNU VE OSMANLI İLE MÜNASEBETLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

İsa GÖKGEDİK

Danışman: Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN

İstanbul 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi İSA GÖKGEDİK'inin AFRİKA (BİLÂDÜSSÛDAN)'DA KURULMUŞ BİR İSLAM DEVLETİ: KÂNİM-BORNU VE OSMANLI İLE MÜNASEBETLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.12.2014 tarih ve 2014/41-22 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 06/01/2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İ.SAFA ÜSTÜN	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ALİ DURUSOY	
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI	

ÖZ

Köklü bir geçmişe sahip olan Afrika'da pek çok yerel idare kurulmuştu. Özellikle Bilâdüssûdan coğrafyasında kurulan Müslüman Kânim-Bornu Sultanlığı bin yıla yakın uzun tarihiyle ayrı bir konuma sahipti. Soylarını Yemen'deki Arap Emiri Seyf b. Zûyezen'e dayandıran Seyfiyye hanedanı, XI. yüzyılda tarih sahnesine çıkan bu devleti XIX. asrın başına kadar yönetmişti. Seyfiyye sultanı Fûlânîlerin saldırıları sırasında Muhammed el-Emin el-Kânimî'yi yardım için çağırınca bu tarihten sonra idareyi Şehular olarak bilinen Kânimî ailesi ele geçirdi. Bu ailenin silsilesi günümüze kadar gelmiştir ve son şehü Ebubekir b. Ömer Garbai Nijerya'nın Bornu eyaletinde ikamet etmektedir.

Zirve dönemini İdris Elevma zamanında yaşayan Kânim-Bornu devleti bundan çok kısa bir zaman önce Trablusgarp'taki Osmanlı paşaları ile ticari anlaşmalar yapmıştı. İdris döneminde ise doğrudan İstanbul'a elçiler gönderen Bornu sultanı ticaret ve hac yollarının güvenliği hakkındaki isteklerini bildirmişti. Osmanlı bu devleti resmi olarak tanımıştı ve taleplerine olumlu cevap vermişti. Ancak hem Kânim-Bornu hem de Trablusgarp tarafından kaynaklanan muhtelif sebeplerden dolayı iki taraf arasındaki ilişkiler iki buçuk asra yakın bir süre kopukluk yaşamıştı. Yine de ilişkilerin bir şekilde sürdüğünü söylemek mümkün olmakla birlikte bunu ispatlamak, bu dönemi kapsayan konuyla ilgili somut verilerin henüz gün yüzüne çıkmamış olmasından dolayı oldukça zordur.

Fakat Kânimî ailesinin idareyi ele almasından hemen önce tekrar başlayan ilişkiler sömürgeci devletlerin bu topraklardaki istilasına kadar yoğun bir şekilde sürmüştü. Hilafete bağlılığını ve padişaha itaatini arz eden Kânim-Bornu sultanları bunu devlet geleneği haline getirmişti ve her yeni 'may'ın başa geçişinde Osmanlı'ya tâbi olma isteği İstanbul'a bildirilmişti. Bunun mukabilinde Osmanlı padişahları, buradaki idarecilerin taltif edilmesi ve gönüllerinin alınması için bütün imkânlarını seferber etmişti. Üstelik Afrika'yı kırıp geçiren sömürgeci devletlerin saldırıları karşısında Osmanlı Devleti Kânim-Bornu halkı için hem fiilî hem de hukukî olarak büyük bir mücadele vermişti. Ayrıca hinterland kaidesi gereğince bu coğrafyanın Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanına dâhil olduğunu yoğun bir mesai çerçevesinde ispat etmeye çalışmıştı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Afrika, Kânim, Bornu, Bilâdüssûdan, Fizan, Trablusgarp, Çad, Nijerya.

ABSTRACT

In the deeply rooted history of Africa, many local administrations had been established. Specifically, the Islamic sultanate of Kanem-Bornu with its near thousand year history established on the geography of Bilad Al-Sudan was one administration that possessed an exclusive and distinguishing status. The Saifawa dynasty which attributed their genealogy to the Arab Chief Sayf ibn Dhi-Yazan had entered the stage of history in the 11th century, administering the state until the beginning of the 19th century. During the attacks of the Fulani, the Saifawa Sultan's cry for help from Muhammad al-Amin al-Kanemi had consequently seen the the Kanemi family, also known as the Shehus, take over administration. This family lineage has preserved its presence till today and its last shehu Abubakr b. Omar Garbai currently resides in the state of Bornu, Nigeria.

Not long before Kanem-Bornu's golden age which was seen during the reign of Idris Aloomaa, they had made commercial treaties with Ottoman Generals of Tripolitania. It wasn't until the reign of Idris that delegates had been sent to Istanbul to attain information in regards to trade and the security of the routes to Mecca. The Ottoman Empire had officially recognized this state and had provided positive responses to their requirements. However, due to different reasons originating from both the Kanem-Bornu and Tripolitania administrations, relations had been ruptured for nearly two and a half centuries. It may be possible that during this time ties had somehow continued, however no tangible data encompassing this period has yet come to light.

Before the Kanemi family had attained administration, relations with the Ottoman Empire had already begun and had continued until the occupation of imperialist forces. It had become a custom of the Kanem-Bornu Sultans to swear allegiance to the Caliphate and submission to the Ottoman Sultans and whenever a new Mai had been appointed, their request to be tied to the Ottoman Empire would be informed to Istanbul. In correspondence to this, Ottoman Sultans had mobilized every opportunity to reward and please the administrators. Moreover, the Ottoman Empire in support of Kanem-Bornu had shown both a physical and legal struggle against the attacks of the imperialist states which had decimated Africa. Furthermore, the Ottoman Empire in accordance to the Hinterland legislation had intensively worked to prove this geographical positioning as a domain under its influence.

Keywords: Ottoman, Africa, Kanem, Bornu, Bilad Al-Sudan, Fezzan, Tripolitania, Chad, Nigeria.

ÖNSÖZ

Hem geçmişte hem de günümüzde siyasi, iktisadi, tarihi ve sosyo-kültürel pek çok alanda gündemi işgal eden bölgelerden birisi de Afrika kıtasıdır. Kıtanın bu çok yönlü kolları hakkında dünya çapında yapılan haylice araştırma-inceleme söz konusudur. Bu çalışmaların kuşatıcılığı, objektifliği ve sıhhati gibi hususları bir kenara bırakmakla birlikte ilk bakışta Afrika'ya olan uluslararası ilginin fazla oluşu olağan karşılanmalıdır. Ne var ki acı olan durum, Anadolu'yu yurt edinmeden önce Mısır'da Tolunoğulları ve İhşîdîler gibi devletleri kuranların Müslüman-Türkler olmasına rağmen bu sahadaki çalışmalarda oynaması gereken rolü yeteri kadar üstlenememişlerdir. Osmanlı'nın bu toprakların kuzeyi ve doğusuna yüzyıllardır hükmettiğini de düşünürsek burayla en alakadar olması gerekenlerin bizler olması gerektiği aşikârdır.

Osmanlı Devleti'nin bu topraklarda sabit olarak kalmayıp, Müslüman oluşu ve hilafet makamını elinde bulundurması hasebiyle devamlı olarak iç kesimlere doğru nüfuzunu genişlettiği bilinmektedir. Osmanlı'nın yumuşak karnını oluşturan bu topraklarda ne gibi sınırların olduğu daha doğrusu sınır olup olmadığı, Osmanlı'nın bölgedeki varlığı, iç kısımlarla irtibatı ve nüfuzu vs. meseleler uluslararası Afrika çalışmalarının bakir kısımlarıdır ve özellikle bizler tarafından kendi kaynaklarımızı da değerlendirerek ele alınmayı beklemektedir.

Bu konuları şümüllü bir şekilde işleyip son sözü söylemek gibi bir iddia taşımamakla birlikte en azından ülkemizdeki tarih çalışmalarının gündeminde yer edinebilmesi arzusuyla yola çıkarak bu çalışmayı hazırlamaya koyulduk.

Konunun çalışılıp hazırlanmasında; riyasetinde sağladığı kolaylıklar ve tanıdığı imkânlardan dolayı saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN'e, lisans eğitimim sırasında İslam dünyasına bakış ufku kazandıran, yüksek lisans sürecinde ise Afrika ile tanışmama vesile olan ve bu çalışma için değerli dokümanlarını paylaşmakla kalmayıp yol göstericiliğini esirgemeyen muhterem hocam T.C. Çad Büyükelçisi Prof. Dr. Ahmet KAVAS'a, objektif tenkitler ve mütâlaalarıyla hataların tashihini sağlayan hocam Yrd.Doç.Dr. Osman AYDINLI'ya, çalışma esnasındaki değerli katkıları ve çalışma sonundaki itinalı tashihlerinden dolayı, kendisiyle yaptığım istişarelerden her daim müstefid olduğum; samimiyetini ve yakınlığını hissetmekten mahrum kalmadığım Arş. Gör. Muhammed TANDOĞAN'a çok teşekkür ederim. Ayrıca araştırma için gerekli olan orijinal İngilizce kaynakları dünyanın diğer yarım küresindeki

Avustralya'dan çok büyük zahmetlere katlanarak benim için temin eden dostum Mustafa ACAR'a ve dostum Talha BOZKURT'a emeklerinden dolayı medyun-ı şükran olduğumu ifade etmek istiyorum.

İsa GÖKGEDİK

İstanbul 2014

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂNİM-BORNU TARİHİ

I. COĞRAFYA	6
II. BÖLGEDE ETNİK NÜFUS	6
III. ARAP KAYNAKLARINDA KÂNİM-BORNU	7
IV. KÂNİM-BORNU'NUN SİYASİ TARİHİ	18
A. İlk Devirler: Efsanevi Maylar/Sultanlar Dönemi	18
B. Benî Seyf Hanedanı'nın Ortaya Çıkışı	19
C. Kânim Bölgesindeki İlk Başkentler.....	12
D. Devlet Düzenine Geçiş.....	13
E. İç Çekişmelerin Ortay Çıkışı, So Tehlikesi ve Zayıflama	15
F. Kadîm Tehlike Bûlele Kabilesi.....	17
G. Kânim'den Bornu'ya İntikal	18
H. Yeniden Ayağa Kalkma ve Tehlikelerin Sona Erdirilmesi	28
I. İdris Elevma ve Zirve Dönemi.....	22
J. Uzun Bir Düşüş Dönemi.....	23
K. Osman b. Fûdî, Fûlânîler'in İşgali ve Kânimî (Şehular) Döneminin Başlaması.....	25
L. Kânimî İdaresini Tekrar Düşürme Teşebbüsü ve Seyfîyye Hanedanı'nın Sonu	27
M. Rabih b. Fazlullah'ın Bölgeye Gelişi ve Bornu'yu Zaptetmesi.....	28
N. Sömürgeci Devletlerin İşgali.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

KÂNİM-BORNU DEVLETİ'NİN OSMANLI İLE MÜNASEBETLERİ

A. Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki Durumu.....	34
B. Kuzey-Güney Arasındaki İrtibat	36
C. İlk Ciddi Temaslar	39

D. Bornu Elçilik Heyetinin İstanbul'a Gelişi	43
E. Karanlık Bir Dönemden Sonra Yeni-Yoğun İlişkiler	45
F. Bornu Hâkimi Şehu Ömer'in Akrabası Hakkında Yalan Gazete Haberi.....	47
G. Bornu Kafilelerine Saldıran Bir Kabile: Evlad-ı Süleyman ve Reisi Abdülcelil	49
H. Bornu Hâkiminin İngiltere'ye Meyli.....	53
I. Şehu Abdurrahman el-Kânimî'nin Kısacık Döneminde Artan Hareketlilik.....	55
J. Değişen İdareciler, Değişmeyen Bağlar	57
K. Bornu Sultanı ve Yabancı Seyyahlar	61
L. İtalya'nın Osmanlı'dan Yardım Talebi.....	63
M. Misyonerler, Kölelik ve Senûsî Şeyhi'nin Osmanlı'dan Talebi	64
N. Fransızların İstilasası ve Hinterland Meselesi	67
O. Bölgede Fransızların Saldırılarına Karşı Yerli Halk ve Senûsiler'in Mücadelesi.....	74
SONUÇ.....	78
EKLER	89
Ek 1: Maylar/Sultanlar Listesi	89
Ek 2: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Önemli Belgeler Listesi.....	85
Ek 3: Haritalar Listesi	99
Ek 3: Fotoğraf Listesi.....	114
BİBLİYOGRAFYA.....	123

KISALTMALAR

a.g.m.	Adı geçen makale
b.	İbn/bin
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
çev.	Çeviri
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
EI	The Encyclopedia Of Islam
haz.	Hazırlayan
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
m./M.	Miladi
MD	Mühimme Defteri
No./ Nu.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
şrh.	Şerh
thk.	Tahkik
v.	Vefat
Vol.	Volume/Cilt
yay. haz.	Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Geçmişte pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Afrika'nın sahip olduğu tarihi zenginlik su götürmez bir gerçek olmakla birlikte bu konu hakkında malum olanlar ya da söz söylenecek malumatların ne derece gündemimizi meşgul ettiği söz konusu kıtanın hacmi kadar muammadır. Bu topraklarda hayat süren insanlığın geçmişini detaylandırabilmek için hem kıtanın coğrafi büyüklüğü hem de uzun tarihinden sebep meseleyi parça parça ele almak gerekir. Bu, geçmiş zamanı dönemlendirmek suretiyle olabileceği gibi mekânı bölge bölge ayırarak da mümkündür. Konumuz hakkındaki Müslüman coğrafyacıların tabiriyle Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyısındaki Senegal'den doğuda Habeşistan sınırlarına kadar uzanan ve Büyük Sahrâ'nın güneyinde kalan geniş bölgeye Bilâdüssûdan toprakları denmektedir. Güney sınırlarını 10 derece kuzey enleminin oluşturduğu bu coğrafya da tarihteki zenginlikten payını almıştır. Özellikle bölgenin doğu taraflarının sahip olduğu kökler milattan öncesine kadar girmektedir.

Doğusundan batısına Bilâdüssûdan bölgesinin bu geniş toprakları üzerinde irili ufaklı pek çok yerel idare hayatlarını sürdürürken bazıları diğer birkaçına hükmetmeye başlayarak daha büyük yönetimler oluşturmuşlardır. Bunlardan özellikle İslam'la müşerref kabilelerin kurdukları devletler ise adını duyurmayı ve tarihte iz bırakmayı başarabilmiştir. "Merkezî Afrika" olarak da tanınan Çad Gölü havzasında Hevsâ devletleri, Sokoto, Vedây ve Bagirmi Sultanlıkları bu coğrafyada boy gösteren idarelerin en güçlüleri arasındadır. Bilâdüssûdan'ın Merkezî (Orta) Sudan kısmında yer alan Kânim-Bornu da erken dönemden itibaren varlığını kabul ettirmiş devletlerden biridir ve bin yıla yakın ömrüyle Afrika tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Üstelik bazı müellifler Kânim-Bornu sultanını kendi dönemlerinde dünyanın sayılı büyük yöneticilerinden biri olarak zikretmiştir. X. ve XI. asırlarda kuzeyde Borku-Tibesti, doğuda Darfur tarafından gelen Müslüman halklarla birlikte İslam dinini benimseyen bölge insanları bu tarihten sonra bambaşka bir tarihi seyre girmiş ve tarih sahnesinde etkili bir role bürünmüşlerdir.

Soylarını Yemen'deki Arap emiri Seyf b. Zûyezen'e kadar dayandırmakla birlikte asıl tarih sahnesine XI. asırda çıkan Kânim sultanlığı, bu sultanlığı kuran Benî Seyf/Seyfiyye hanedanlığıyla birlikte devlet halini almaya başlamıştır. XIV. asırda muhtelif sebeplerden dolayı Bornu topraklarına geçmek durumunda kalan devlet 1504 yılında eski başkent Cimi'yi geri alarak Bornu ile Kânim'i aynı ülke sınırları içerisinde tekrar birleştirdi ve bundan sonra Kânim-Bornu olarak anılmaya başladı.

Tarihindeki ilk kırılmayı başkentini Kânim'den Bornu'ya taşımakla yaşayan devlet en parlak dönemini İdris Elevma zamanında yaşadığından sonra ikinci büyük kırılmayı XIX. yüzyılda Fûlânîlerin saldırıları sırasında Muhammed el-Emin el-Kânimî'yi yardım için çağırımlarıyla yaşadı. İdarecilerinin silsilesinde dört sultana tekabül eden ve yaklaşık kırk yıl süren sözde hâkimiyetlerinden sonra Kânimî'nin başa geçmesiyle hanedan değişikliği gerçekleşti. Bu olaydan sonra başa gelen yeni yönetim Şehular dönemi olarak da bilinmektedir.

Bin yıl kadar hayat süren bu devlet uzun geçmişi sırasında çevresiyle her daim etkileşim halinde olmuştur. Etkileşime geçtiği bu çevreler kıta üstündeki yerel sultanlıklar, kuzeydeki bazı emirlik ve hanedanlıklar olduğu kadar kıta dışındaki iktidarlar ile de ikili münasebetlerini sürdürdü. İslamiyet'in tesiriyle irtibat kurduğu Osmanlı İmparatorluğu bu devleti bir hükümet olarak tanıdı ve tarih boyunca iki taraf arasında devletlerarası münasebetler muhtelif zamanlarda ve farklı derecelerde seyretti. Bu, bir bütünün parçası kabilindendi; çünkü Osmanlı XVI. yüzyılın son yıllarında bir müddet Kenya'yı da içine alan ve Büyük Sahrâ Çölü'nün güneyinde kalan tarihi sultanlıkların tamamıyla dört asır boyunca az veya çok çeşitli alanları kapsayan dostane irtibatlar kurmuştu.¹ Aslında bu kıta toplumlarıyla yakınlaşma içerisine girilmesinin bir zaruret olduğu aşikârdı. Zira Osmanlı Akdeniz havzasında kendi varlığı hatta geleceği için istikrar ve güvenlik sağlayamazsa devletin uzun ömürlü olmasının söz konusu olamayacağını biliyordu. Özellikle Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika'yı kaybeden Romalılar, Vandallar ve Bizanslılar nasıl dünya tarihinden tamamen silindilerse Osmanlı Devleti de varlığını Afrika kıtasıyla tesis ettiği münasebetleriyle pekiştirmek

¹ Kavas, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttefikleri: Bilâdüssudan Sultanlıkları", *Afrika'da Osmanlı Asırları Siyah İnci Beyaz Lale-A History of Ottoman Africa Black Pearl and White Tulip*, ed., Şakir Batmaz, İstanbul 2013, s.8.

durumundaydı ve bu mevkiî devam ettiği sürece üç kıta üzerindeki hâkimiyetini ve nüfuzunu da devam ettirilebilirdi.² Ancak Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki en uzak sınırının dahi çok daha güneyinde kalan bu topraklardaki Müslüman varlığından haberdar olmak belki o dönem için bile sınırlı derecede mümkündü. Fakat buna rağmen resmi olarak ve bilfiil yürütülmüş münasebetler söz konusuydu. Bu ilişkilerin seyri, mahiyeti, iki taraf arasındaki yazışmaların statüsü ve birbirleri nezdindeki samimiyeti; bunların sonucunda ne gibi neticeler elde edildiği, hadiselerin iki tarafı ne hususlarda ve ne kadar etkilediği araştırmaya muhtaç bir konu idi. Fakat bugüne kadar bu saha hakkında bazı ansiklopedi maddelerindeki atıflardan başka biri İngilizce üç makale dışında müstakil çalışma yoktur. Bunlardan birincisi B. G. Martin'in "*Mai Idris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78*", ikincisi Cengiz Orhonlu'nun "*Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler*" diğeri de Zekeriya Kitapçı'nın "*Osmanlı Sultanlarının XVII. Asırda Orta Afrika Ülkeleri İle Askeri Ticari ve Siyasi İlişkileri*" adlı kaleme aldıkları çalışmalarıdır.

Adı geçen İngilizce makale dergide yayınlanmadan önce "*Documents from Islamic Chanceries II*" adlı eserde yer almıştı. Orhonlu kendi makalesini kaleme alırken (1969) yayınlanan bu eserden haberdar olmuş ve atıfta bulunmuştu. Kitapçı'nın makalesi "Orta Afrika Ülkeleri"nden ziyade doğrudan Osmanlı-Bornu münasebetlerini ele almaktadır. Fakat Orhonlu'nun makalesinden yirmi üç yıl sonra kaleme alınmasına rağmen bu ve diğer İngilizce makaleye hiç atıfta bulunulmamış; dahası Orhonlu'nun ulaştığı vesikalardan çok azını kullanarak onun makalesinin vüsatine ulaşamamıştır. İngilizce makale Aziz Samih İltter'in "*Şimalî Afrikada Türkler*" kitabında zikrettiği ikisi Arapça biri Türkçe üç vesikayı ele almıştır. Orhonlu kendi makalesinde bu belgelerden daha fazlasına ulaştığını ve meseleyi daha geniş çerçevede ele aldığını ifade etmektedir. Mamafih Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin sayıları sürekli artan tasnifleri yeni belgeleri gün yüzüne çıkarmış bulunmaktadır; bu da konunun daha detaylı ele alınabileceği anlamına gelmektedir.

Bu çalışmamızın en baştaki gayesi iki taraf arasındaki münasebetlerin gün yüzüne çıkarılmasıdır. Ancak adı geçen devletin pek bilindik olmaması hasebiyle kendi

² Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Afrika'ya Yönelik Dış Politikası", *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, ed., Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008, s.166.

tarihlerinden bahsetmek bizim için elzem bir durumdu. Aslında Kânim-Bornu'nun siyasi tarihiyle ilgili uluslararası camiada öyle ya da böyle bir takım çalışmalar yapıp belli bir kanaat oluştuğundan bu hususta katkı yapabileceğimiz yeni bir şey mevzu bahis değildi. Yine de unutulduk bir taraf kalmayacak şekilde bazen detaylar içeren bir siyasi tarih kısmı çalışmamızın ilk bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümü kaleme alırken ilk referanslarımız birincil kaynaklar oldu. Bu kaynaklar Seyfiye hanedanının idarecilerine ait kısa biyografileri içeren “*Dîvân*” ve bu coğrafyada yaptığı seyahatten sonra orijinal kaynaklara ulaşarak çoğu günümüzde bulunmayan eserleri tercüme yoluyla kendi çalışmalarına aktaran Herbert Richmond Palmer'ın araştırmalarıdır.

Kaynağını arşiv belgelerinin oluşturduğu ikinci kısım Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki taramalarımıza dayanmaktadır. Fakat burada konuyla ilgili vesikalar tek bir fonda yer almadığı için genel tarama yapmak mecburiyetinde idik. Bu bir bakıma avantaj gibi görünse de tasnifi yapılmamış fonlarda neler olduğu bilinmemektedir. Bu kısımdaki diğer bir husus ise tasnifi yapılan vesikalarda çalışma konumuz olan devlete ait isimlerin oldukça farklı bir biçimde kaydedilmesidir. Devletin bilinmemesinden kaynaklanan bu sıkıntıyı gidermek için olabilecek bütün kombinasyonları deneyerek mümkün olduğu kadar fazla vesikaya ulaşmaya çalıştık.

Türkçe-Osmanlıca, Arapça ve İngilizce dışındaki diğer dillerdeki çalışmalara gücümüz yetmediği için araştırmanın eksik olduğunu belirtmemiz gerekir. Ayrıca Nijerya'daki yerel ve milli çalışmalara araştırmamızın başında ulaşmaya çalışsak da güvenlik vs. sebeplerden dolayı planladığımız seyahati gerçekleştiremedik. Her çalışma gibi bu araştırmanın da “tam” olduğunu iddia etmemekle birlikte ülkemizde bulunmayan başka kaynaklar ve daha önce değerlendirilmemiş arşiv kaynaklarının kullanımı araştırmamızın özgün tarafıdır ve söz konusu Kânim-Bornu siyasi tarihinin karanlık bir kısmına ışık tutmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂNİM-BORNU TARİHİ

KÂNİM-BORNU TARİHİ

I. COĞRAFYA

Kânim günümüzde Çad ülkesinde merkezi Mao olan bir yönetim bölgesi olup, kuzeyde Borku-Ennedî-Tibesti, güneyde Şari-Bagirmi, doğuda Batna ve batıda Nijer Devleti topraklarıyla çevrilmiştir.³ Çad'ın 22 bölgesinden biridir ve orta-batı kısmında yer alır. Aslen üçe ayrılmış olan Bilâdüssûdan'ın Merkezî (Orta) Sudan kısmında yer alan Kânim, Çad Gölü'nün kuzey ve kuzey doğu sahillerinden başlayarak o cihete doğru uzanır. Güneyde göl ile Bornu ve Bagirmi bölgelerinden, doğuda bu göle sınır olan Bahrü'l-Gazel vadisi ile Vedây'dan ayrılır.⁴ Tarihi Kânim-Bornu Sultanlığı'nın sınırları ise batıda Mali-Songay, kuzeyde Kavar ve Trablusgarp, güneyde Bahrü'l-Gazel, doğuda Bagirmi-Vedây ile çevrelenmiştir.⁵

Bornu ise şu an Nijerya devletinin kuzey doğusunda başkenti Maiduguri olan bir eyalettir. Kânim gibi Bilâdüssûdan'ın Merkezî (Orta) Sudan kısmında yer alan Bornu Çad Gölü'nün batısındadır. Günümüzde topraklarının büyük bir kısmı Nijerya'da, bir kısmı da kuzeydeki Nijer'de, güney ve doğuda Kamerun'da kalan tarihî Bornu kuzey doğu tarafında Kânim, kuzeyde Sahrâ-yı Kebîr, batı ve güney batıda Hevsâ, güneyde Adamava, güney doğuda Bagirmi bölgeleriyle çevrilidir.⁶

II. BÖLGEDE ETNİK NÜFUS

Bir kısmı göçebe ve büyük bir kısmı yerleşik hayat süren halk genel olarak zenci ve Arap asıllı olmakla birlikte Kânimbular/Kânuriler, Kuriler, Şüve Arapları, Evlad-ı Süleyman, Tuncurlar, Tîbûlar(Tubular)-Tedalar⁷, Fûlânîler⁸, Hevsâlar⁹, başlıca nüfusu meydana getirmektedir.¹⁰ Bunlardan ilk ikisi zenci ırkı olup sonraki iki grup

³ Kavas, "Kânim", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s.308.

⁴ Sami, Şemsettin, *Kamûsu'l a'lâm*, İstanbul 1314/1896-1897, Mihran Matbaası, V, s.3582.

⁵ Kavas, "Kânim", s.308.

⁶ Sami, II, s.1376-1377; Dursun, Davut, "Bornu", *DİA*, İstanbul 1992, VI, s.293.

⁷ G.Yver, "Kânem", *İA*, İstanbul 1977, VI, s.156.

⁸ Göksoy, İsmail Hakkı, "Fûlânîler", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, s.215.

⁹ Görgün, Hilal, "Hevsâ", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, s.278.

¹⁰ Kavas, "Kânim", s.308.

Araptır.¹¹ Bunun dışında bölgede Berberîler,¹² Zinder civarında Tevarıklar yer almakta ve Mandara, Musgolar¹³ Makkari, Kotokolar, Keribanalar, Mobberler, Mangalar, Bâbirler gibi gruplar varlık göstermektedir.¹⁴ Mâgomiler, Kay-Dâzalar, ve Tîbûlar içerisinde yer alan Ngalma, Turâ gibi alt kollar da mevcuttur.¹⁵

Kâimbular ve Kuriler zenci, Habeşistan tarafından gelen Şüveler ve Vedây'dan gelen Tuncurlar ile XIX. yüzyılın ortasına doğru Trablusgarp'taki Osmanlı idaresinden kaçarak bölgeye yerleşen Evlâd-ı Süleyman Arap soylu olup burada yaşayan bir kısım Tîbûlar Sahrâ ehliendir.¹⁶

III. ARAP KAYNAKLARINDA KÂNİM-BORNU

“Kânim (كانم)” kelimesi Bilâdüssûdan'da bulunan bir ırkı işaret eder.¹⁷ Arapça kaynaklarda şu kullanımlar da mevcuttur:

“أرض الكانم”, “صاحب الكانم”, “مملكة الكانم”, “بلاد الكانم”, “سلطان الكانم”¹⁸

Çad Gölü civarındaki Şüve Arapları “Bornu (برنو)” kelimesini Kânuri kabileleri topluluğu için kullanmışlardır. Bornu isimlendirmesi bazı Sahrâ lügatlerindeki “Bârân (باران)” veya “Bârâm (بارام)” kelimesinden muharrefdir. *Adamlar* veya *Harp edenler* manasında olup müfredi “Bâr (بار)”dır.¹⁹

¹¹ Yver, “Kânem”, s.155.

¹² İbn Saîd el-Mağribî, Ebü'l Hasen Nûrüddin Ali b. Mûsa b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî (685/1286), *Kitabu bastü'l arz fi't tül ve'l arz*, thk. Havan Kırmıt Hınıs, Tetvan 1958, s.29.

¹³ G.Yver, “Bornu”, *IA*, İstanbul 1979, II, s.720.

¹⁴ Dursun, s.293.

¹⁵ Yver, “Bornu”, s.719.

¹⁶ Kavas, “Kânim”, s.308.

¹⁷ Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (626/1229), *Mu'cemü'l büldân*, Beyrut 1977, IV, s.432; Kânim asıllı kimselere “Kânimbu” kelimesi kullanılmakta olup Bornu'ya göçtükten sonra yerlilerle evliliklerinden doğanlara “Kânuri” ismi verilmiştir: Kavas, “Kânim”, s.309.

¹⁸ Yâkut el-Hamevî, IV, s.432; İbn Saîd el-Mağribî, s.28; İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. İbn Fazlillah el-Ömerî (749/1349), *et-Ta'rif bi'l mustalahi's şerif*, Kahire 1894, Matbaatü'l Asıme, s.29; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l ebsâr fi memâlikü'l emsâr*, thk. Muhammed Accac el-Hatîb, Mustafa Müslim, Salih Rıza, Ebûzabî 2004, V, s.186; Kalkaşendî, Ebü'l Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (821/1418), *Subhü'l a'sâ fi sinaati'l inşâ*, Beyrut 1987, V(şrh. ve thk. Nebil Halid el-Hatib.), s.269.

¹⁹ Herbert Richmond Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, London 1936, s.6.

Kânim kelimesinde olduğu gibi Arap kaynaklarında söz konusu olan kullanımlar şu şekildedir: “مملكة البرنو”, “صاحب البرنو”, “ملك البرنو”, “سلطان برن”, “البرنو”, “السودان”²⁰

Her ne kadar iki kelimenin sözlük anlamları bu isimlerle meşhur olan nüfus ve kabilelere işaret etse de aynı zamanda bu kabilelerin ikamet ettikleri yerlere ve bölgelere de delalet etmektedir: “بلاد الكانم”, “بلاد البرنو” vb.

Miladi IX. asırda Yakubi “كانم”i bir yer veya mekân olarak kabul ederek zikretmiştir.²¹ Aynı şekilde Yakut el-Hamevî de XIII. asırda buranın iklimi ve yerini anlatırken “كانم”den yer/mıntika olarak bahsetmiştir.²² Kânim hakkında ilk detaylı bilgileri veren Yakut el-Hamevî olduğu gibi İbn Said de Bornu’nun bir iklim(bölge) ve mekân olduğundan bahsederek hakkında detaylı bilgiler aktaran ilk kimselerdendi.

İbn Saîd el-Mağribî bölge hakkında bilgi verirken Kuri Gölü (بحيرة كورى)’nün güneyinde Kânimlilere ait Caca (جاجة) şehrinin yer aldığından bahseder ve şehrin çok verimli bir yer olduğundan ayrıca tavus kuşu, papağan, tavuk, leopar, kaplan, koyun ve pek çok zürafa bulunduğundan bahsetmektedir. Mezkûr şehrin güneyinde Magzâ Gölü’nde (البحيرة المغزا) döneminin sultanına ait bir silah deposunun varlığı son derece ilginçtir. Sultan kurduğu güçlü bir orduyla bu gölün etrafındaki küffarla savaşmıştır. Öyle ki onların bazılarını yok etmiş bazılarını ise esir alarak donanmasında savaşmıştır.

Yine İbn Saîd el-Mağribî’ye göre Cimi’de ikamet eden ve Seyf b. Zûyezen’in soyundan gelen sultan hayır faaliyetleri ve cihatla meşhur olmuştu. Sultan Müslüman olmadan önce Matan (ماتان)²³ başkent iken daha sonra payitaht olarak Cimi tayin

²⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l ebsâr fî memâlikî'l emsâr kabaili'l Arab fî'l karneyn es-sabi' ve's samin el-hicreyn*, thk. Dorothea Krawulsky, Beyrut 1985, s.181; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif* s.28; Kalkaşendî, Ebü'l Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (821/1418), *Subhü'l a'sâ fî sinaati'l inşâ*, I, s.358 / V, s.268 / VI, s.13 / VIII, s.6; Mahmud Ka't(v.1593), *Tarihu'l Fettâş fî zikri'l mülûk ve ahbâri'l cüyüş ve ekâbiri'n nâs*, thk. Hamâhullah Vild es-Sâlim, Beyrut 2012, s.86.

²¹ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kubî (292/905'ten sonra), *Tarihu'l ya'kubî*, Beyrut 1992, I, s.193.

²² Yâkut el-Hamevî, IV, s.432.

²³ Burası Manan (مانان) olsa gerektir. Zira bölge hakkındaki yer, şahıs vb. pek çok özel ismin birden fazla okunuşuna rastlanabilmektedir.

edilmiştir.²⁴ Sonra bunların dördüncü dedeleri Kânim'deki müslüman fakihler sayesinde İslam'la şereflenmiştir. Yeşil bir elbiseyle süslenen sultanın yanında fakihler bulunurdu. Başkent Cimi'de bulunan bahçeler ve parklar, neredeyse Nil'in batısına kadar uzanmakta idi ve içinde nar, erik, şeftali, şeker kamışı, üzüm, buğday gibi çeşitli meyveler ve hububat bulunmaktaydı.²⁵

İbn Fazlullah el-Ömerî, Kânim'in Nil kıyılarına kadar uzanan çok geniş topraklara sahip olduğundan bahseder ve buradaki askerlerin yüzlerini örtü ile kapattıklarını söyler. Ona göre melikin yönetimi kötü bir bölgeye sahip oluşu, ordusunun zayıflığı ve toprak mahsulünün azlığından dolayı sıradan bir saltanattı. Fakat buna rağmen hiçbir yöneticinin elde edemediği kadar bir gösterişe sahipti. Melik bir perde arkasında durur ve halk onu yılın belli zamanlarında görebilirdi. Kimse onunla konuşmaz ve karşısına çıkmak isteyen kişi bir emir de olsa ancak perde arkasından konuşabilirdi. Ancak adil bir sultandı. Halkı Müslümandı²⁶ ve alışverişi becayiş usulüyle on zira uzunluğundaki “dendi” (دندي) adı verilen kumaşlarla yapardı. Aynı şekilde boncuk, pazıbent, bakır para ve kâğıt ile de ticaret yaparlardı fakat bunlar da o kumaş üzerinden fiyatlandırılırdı. İbn Said'den naklen el-Ömerî orada çok büyük “kabak ağaçlarının” yetiştiğini zikreder. Hatta halk nehirleri geçmek için bu ağaçlardan yaptıkları binekleri kullanmaktaydı.²⁷

Orta-çağın meşhur seyyahı İbn Battûta ise şöyle bahseder Bornu'dan: Oranın ahalişi hep Müslümandır. Onların İdris²⁸ adında bir hükümdarı vardır ve ahaliye asla görünmez; daima perde arkasından konuşur. Güzel cariye, hizmetçi ve açık sarıya boyanmış kaliteli kumaşlar Bornu'dan uzak ülkelere sevk edilir.²⁹

²⁴ Bu coğrafya hakkında çizilen en erken haritalardan biri meşhur İslâm coğrafyacısı İdrîsî'ye aittir. Bkz. Harita 1. Aslında Avrupa harita ve düzlem kürelerinde 1300-1400 arasında Kânim-Bornu'nun Regnum Organa veya Rex Organa adlarıyla yer aldığı söylenir. Bunlar Angelino Dulcert'in hazırladığı Dulcert (1339) haritası, Abraham Cresques'in hazırladığı meşhur Katalan (1375) atlasıdır: Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.197,208.

²⁵ İbn Saîd el-Mağribî, s.27-28.

²⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî *Mesâlikü'l ebsâr* adlı eserinde(s.97) halkın Maliki mezhebinden olduğunu söylerken diğer eseri *et-Ta'rif* te(s.29) Şafi olduklarını zikreder.

²⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l ebsâr*, IV, 95-97.

²⁸ Yirmi altıncı May İdris b. İbrahim. Silsile için bkz.: Maylar/Sultanlar Listesi

²⁹ İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (770/1368-69), *Rihletu İbn Battuta (Tuḥfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr fî acâibi'l-esfâr)*, thk. Abdülhâdi Tâzi, Rabat 1417, IV, s.275.

Mısırlı tarihçi Makrîzî el-Beyân adlı eserinde Funcların asıl ortaya çıktıkları yer hakkındaki rivayetlerden söz ederken Çad gölü civarındaki Kânim ve Bornu'dan geldikleri ihtimalini de zikrederek bu konuya temas eder.³⁰ Melik altın bir taç giyer ve altın burada çok fazladır. Kânimliler 640/1242 küsur senesinde hac maksadıyla Mısır'a geldiklerinde Kadı İlmüddin İbn Ruşeyk'e ders vermesi için ücret ödemişlerdir. Hatta buradaki İbn Ruşeyk medresesini onlar yaptırmıştır. Zira sonraki dönemlerde buraya mallarını göndermeye devam etmişlerdir.³¹

Bundan başka Mesûdî, Ebu Ubeyd el-Bekrî, İbn Haldun, İdrîsî, Ticânî gibi müellifler eserlerinde Kânim ve Bornu hakkında bilgiler zikretmiştir. Ancak bunlar konuyla ilgili, en azından devletin tarihiyle alakalı, kayda değer malumatlar olmayıp küçük atıflardan öteye geçmemektedir.

IV. KÂNİM-BORNU'NUN SİYASİ TARİHİ

A. İlk Devirler: Efsanevi Maylar/Sultanlar³² Dönemi

Aslında devletin tarihi kabaca iki kısma ayrılabilir. Bunlar ilk başkentlerin Kânim topraklarında bulunduğu (Kânim merkezli) dönem ve Bornu topraklarındaki (Bornu merkezli) dönemdir. Zaman dilimi olduğu kadar devletin coğrafi konumuna da işaret eden bu dönemlerden birincisi devletin ortaya çıkışından itibaren yaklaşık XIV. asrın sonlarına kadar uzanır. İkinci dönem ise XIV. asrın sonlarından başlayarak Avrupa sömürgesinin kuşatmasına kadar sürer.

Başlangıçta Kânim'e ilk yerleşenlerin ziraatçı ve hayvan yetiştiren So (Sao) toplumu olduğu, daha sonra Berberi asıllı Zegâveler'in³³ bölgeyi ele geçirdikleri ve merkezi Manan (مانان) olan Benî Dûkû Krallığı'nı kurdukları bilinmektedir.³⁴ Bu sebeple Kânim'de kurulan ilk hükümet Zegâve kabilesine nispet edilir.³⁵ Zegâveler'in

³⁰ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (845/1442), *el-Beyân ve'l i'rab amma bi arzi Mısr mine'l A'rab*, thk. Abdülmecid Abidin, İskenderiye 1989, s.161.

³¹ Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l i'tibâr bi zikri'l hutat ve'l âsâr*, ts., II. s.365.

³² "May" kelimesi idareciler için kullanılan melik, sultan anlamındaki lakaptır.

³³ Zegâve: Bazı müellifler kelimenin "Sek" ve "Segu" kelimelerinden müştak olduğunu belirtmiştir. Manası Tevariklar'a ait olan Tamashek dilinde ordugah/karargah, çadır mahalli veya kamp yeri demektir: İbrahim Ali Turhan, *İmbaraturiyetü'l Bornu el-İslâmiyye*, Kahire 1975, s.50.

³⁴ Kavas, "Kânim", s.309.

³⁵ Yakubî bunun Sudan'da kurulmuş ilk krallık olduğunu belirtir. Bkz: *Tarihu'l ya'kubî*, I, s.193.

varlığı bölgedeki ilk güç iktidarını göstermesinin yanı sıra daha sonraları halk Benî Dûkû Krallığı'nın son hâkimi Abdülcelîl'den geriye doğru Seyf b. Zûyezen'e kadar olan dönem için bazı kralları silsile halinde saymakta ve bu dönemdeki idarecileri kendi ataları olarak görerek dönemi, tarihlerinin başlangıcı kabul etmektedirler. Aslında bu dönem idarecileri hakkında zikredilen malumatlar onlara nispet edilen bir takım rivayetlerden ibaret olduğu için bu dönemi "efsanevi maylar (sultanlar)" şeklinde nitelendirmek daha doğrudur. Zegâveler Büyük Sahrâ'nın güneyindeki sınırlarda ve Çad Gölü'nün güney batısında Bornu bölgesinde kabilenin diğer gruplarıyla birlikte yaşamışlardır. Ayrıca Berberi akrabaları Çad'ın doğusundaki Vedây'da hüküm sürmüştür.³⁶ Zegâve Çad bölgesinde otorite ve nüfuzunu yaymakta çok geç kalmadı ve m.VII, VIII. asırlarda nüfuzu, doğuda Darfur'dan batıda Çad Gölü ve Kavar'a kadar büyük bir alanı kapsayan bir hâkimiyet kurdu.³⁷ Aynı zamanda Vedây bölgesine ve doğu cihetinden komşuları olan Nûbe kabilelerine hükmetmekteydi.³⁸

B. Benî Seyf Hanedanı'nın Ortaya Çıkışı

M. IX. asrın başlarına gelindiğinde kendilerini Seyf b. Zûyezen'e nispet eden Seyfiyye ailesi bölgede etkili olmaya başladı, fakat onların ortaya çıkışı Zegâve'yi ve otoritesini tam bir kesintiye uğratmadı. Zegâve doğudaki Fitri "فتري" gölü civarında ve Kânim'in güneyindeki bir bölgede egemenliğini sürdürmeye devam etti. Başkentleri de bu civardaki Samina/Samiya şehridir.³⁹ 900 senelerinde hüküm süren Seyfiyye ailesinin altıncı meliki Katuri henüz Kânim'e tamamıyla hâkim olamadığından Zegâve ile iyi ilişkiler kurmayı denedi. Bunun neticesi olarak da Zegâve melikinin kızıyla evlenerek iktidara yakınlaştı.⁴⁰ Bu siyasi evlilik belki de devletin ilk dış ilişkileri olmuştur. Ama Kânimliler'in zaman içerisinde onları itaat altına aldığını da Makrîzî bizlere bildirmektedir.⁴¹

³⁶ John D. Fage, *An Introduction To The History of West Africa*, Cambridge University Press, 1964, s.35.

³⁷ Yver, "Kânem", s.156; Yakubî evlerinin kamıştan yapılmış kulübeler olduğunu, meliklerine "كأكرة" denildiğini, Yakut el-Hamevî de halkın büyükbaş hayvanlar beslediğini, melikin çok geniş beytülmale sahip olduğunu ve bunların ekseriyetinin de tuzlardan oluştuğunu belirtmiştir: Yakubî, s.193; Yakut el-Hamevî, s.495.

³⁸ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.4.

³⁹ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.127.

⁴⁰ *A.g.e.*, s.127.

⁴¹ Makrîzî, *el-İlmâm bi ahbâri men bi arzi'l Habese min mülûki'l İslâm*, thk. Abdünnâim Dayfî Osman Abdünnâim, Kahire 2006, s.102.

Benî Dûkû'nun son hâkimi Abdülcelîl olup (1071-1075) bölge tarihinde yeni bir devir açan oğlu Hummay'dır (1075-1086). Kânim Devleti ona nisbetle Benî Hummay diye anıldığı gibi Seyf b. Zûyezen'in adından dolayı Seyfiyye (Benî Seyf) hanedanı da denilmiştir.⁴² Bazı kaynaklarda ise bu ailenin beyaz Tevarık Berberileri'nden olduğu söylenmektedir ve "Tevarıklar'ın seçkin tabakasını"⁴³ ifade eden "Magumi" / "الماغوميون" kelimesiyle atıfta bulunulmuştur. Her ne kadar nesep listelerini gösteren Dîvân Seyf b. Zûyezen'i ilk kral olarak gösterse de Abdülcelîl ile sahne almaya başlayıp ileride Kânuri kabilesini kuracak olan bu hanedan miladi XIX. asrın ortalarına kadar hüküm sürmeye devam edecektir ve neredeyse bu hanedanlığın tarihi bizatihi devletin tarihi olacaktır.

C. Kânim Bölgesindeki İlk Başkentler

Kânim egemenliğinin kurduğu başkentlere bakıldığında ilk olarak Cimi/Şimi şehrinin doğusunda, Fitri Gölü'nün kuzeyindeki Balak⁴⁴ şehri gelir. Aslında burası bir başkentten ziyade ailenin ilk meskenlerinden biridir.⁴⁵ Balak şehri Biyoma b. Katuri zamanında merkez olmuştur.⁴⁶ Onuncu melik Shu b. Arkama döneminde merkez, Çad gölünün kuzey batısındaki Kutuşi bölgesinde Mir şehrine taşınmıştır.⁴⁷ Sonraki başkent ve aynı zamanda Zegâveler'in de önemli merkezlerinden biri olan Manan, Cimi'nin kuzey batısında yer alır.⁴⁸

Kânim egemenliği sırasında devletin en son ve en meşhur başkenti Cimi'dir. Başlarda küçük bir köy iken zamanla gelişerek May Kadai zamanında oldukça şöhret bulmuştur.⁴⁹ Bazıları ise şehri geliştiren kimsenin bir sonraki May Osman/Bîr b. Duneme olduğunu söyler.⁵⁰ İbn Saîd el-Mağribî'ye göre yeni başkentte bulunan bahçeler ve mesîreler neredeyse Nil'in batısına kadar uzanmakta idi ve içinde çeşitli

⁴² Kavas, "Kânim", *DİA*, s.309.

⁴³ Yver, "Bornu", *EI*(new edition), I, Leiden 1960, s.1259.

⁴⁴ Fransız haritalarında "Aurak" olarak geçmektedir: Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.124.

⁴⁵ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.108.

⁴⁶ Turhan, s.89.

⁴⁷ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.125.

⁴⁸ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.156, 180-181, 247.

⁴⁹ Turhan, s.89.

⁵⁰ Palmer, s.189.

meyveler, nar, erik, şeftali, şeker kamışı, üzüm, buğday gibi ürünler bulunmaktaydı.⁵¹ Hatta buradaki kazılarda elde edilen pişirilmiş kızıl tuğlalar gelişmişliğin işareti kabul edilmektedir.⁵²

D. Devlet Düzenine Geçiş

Zegâveler'in etkilerini kaybettikleri dönemden sonra yeni hanedan içerisinde etkisini ilk gösteren May(sultan) Hummay b. Abdülcelil olmuştur. Kendisi önceki yöneticiler gibi olmadı ve devletin sıradan bir meliki olmaktan öte aktif bir idarecilik sürdürdü. Bu yüzden Hummay, devleti kuran ve organize eden kimse olarak kabul edilir.⁵³ Belki de şöhretinden dolayı ilk Müslüman melik olduğuna dair rivayetler söz konusudur. İleride devletin bu bölgeden ayrılıp Bornu'ya göçmesinin sebeplerinden biri olan Bûlele tehlikesi onun döneminde zuhur etmiştir.⁵⁴

Daha sonra gelen Duneme b. Hummay döneminde devlet kuvvet ve genişleme bakımından büyük bir dereceye ulaştı. Duneme'nin sahip olduğu atların sayısı yaklaşık yüz bine, asker sayısı yüz yirmi bine ulaştı ve bu sayıya paralı askerler dâhil değildir. Kendisi hanedan içerisindeki en muktedir sultanlardan kabul edilmektedir.⁵⁵ Bu dönemde devlet Zegâve üzerine saldırdı ve başkentleri Samina'yı yıktı.⁵⁶ Diğer taraftan uzun yıllar Büyük Sahrâ'nın güçlü kavmi Tîbûlarla savaştı.⁵⁷ Duneme toplamda iki kez hac yolculuğuna çıktı. İlkinde üç yüz ikincisinde de bir o kadar köleyi Mısır'da bıraktı. Duneme'nin üçüncü hac yolculuğunda ise Mısırlılar topraklarını ellerinden alacağı korkusuyla onu yok etmek için anlaştılar ve bindiği gemide delik açarak Kızıldeniz'de batırdılar. Başka rivayetlerde denize atıldığı ve yanındakilerin onun beyaz elbisesini

⁵¹ İbn Saîd el-Mağribî, s.27-28.

⁵² Turhan, s.90.

⁵³ Palmer, *Sudanese Memoirs: Being Mainly Translations of a Number of Arabic Manuscripts Relating to the Central and Western Sudan*, Lagos 1928, s.156.

⁵⁴ Turhan, s.83.

⁵⁵ *Dîvân* (Hâzihî tevârîhu Bernû), s.32. Eser Dierk Lange'nin çalışması içerisinde: *Le Dîvân des sultans du [Kânem] Bornû: Chronologie et histoire d'un royaume africain*, Wiesbaden 1977.

⁵⁶ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.163.

⁵⁷ Kavas, "Kânim", s.309.

suda gördükleri anlatılır.⁵⁸ Onun döneminde devlet genişlemiş ve sınırları doğuda ve kuzey doğuda Mısır hududu yakınlarına ulaşmıştır.⁵⁹

Daha sonra gelen yöneticiler arasında Duneme b. Hummay'ın halefi Bîr b. Duneme son derece başarısız bir yönetici olsa da diğerleri tıpkı Duneme gibi devlet idaresinde oldukça başarılı oldular. Duneme'nin torunu Abdullah Bekir/Bikoru b. Bîr doğuda Kabar kuyusu civarında Bûleleler'e baskın yaptı ve seleflerinin bu konudaki mücadelesini devam ettirdi.⁶⁰ May Abdullah Bekir'in yayınladığı iki ferman da (Mihram/محرم)⁶¹ devletin dış ilişkilerini sürdürmeye devam ettiğini göstermektedir. Bu iki fermanın birincisi m. 1184, ikincisi m. 1198 senesinde çıkarılmış olup Benî Muhtar kabilesi ile Bornu'nun ilişkileri hakkındadır.⁶²

Sonraki May Salma/Selmeme (İbn Bekir) döneminde Bûleleler'e ek olarak So tehlikesi zuhur etti. Kendisi bu tehlikeyle mücadele eden asker ve süvarileri ile öne çıktı fakat So kabilesine karşı yapılan son savaşta öldürüldü.⁶³ Aslında Salma o döneme kadarki idareciler içindeki ilk siyahidir. Müslüman olduktan sonra aldığı isim Abdülcelîl ise de Salma kelimesi siyah manasına geldiği için kendisine bu ismin verildiğini kaynaklar zikreder. Kendinden önceki mayların rengi ise Araplarınki gibiydi.⁶⁴ Dönemi esnasında ülke genelinde İslâm'ın yayılmasına gayret gösterdiği gibi camiler de inşa ettirdi.⁶⁵ Ayrıca bu dönemdeki olumsuzluklara rağmen devlet sınırlarını genişletmeyi sürdürdü ve güney doğuda Vedây'a ulaşan devlet kuzeyde Benî Hattab emirliğinin dağılmasıyla Fizan'ı ele geçirdi.⁶⁶

⁵⁸ *Dîvân*, s.33.

⁵⁹ Turhan, s.84.

⁶⁰ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.167.

⁶¹ Mihram/محرم Bornu maylarının çeşitli dönemlerde bazen bir ya da birden fazla kişi için bazen de devletin diğer meseleleri hakkında yazılı halde yayınladıkları bir nevi berat/fermandır. Asılları kayıp olmakla birlikte Arapça yazılan bu fermanların bazılarını Palmer *Sudanese Memoirs, The Bornu Sahara and Sudan* adlı eserlerine tercüme ederek almıştır. Mihramlar hakkında bir değerlendirme için bkz.: Bobboyi, Hamidu, "Relations of the Borno 'Ulamā' with the Sayfawa Rulers: The Role of the Mahrams", *Sudanic Africa A Journal of Historical Sources*, Vol. 4, 1993, Special issue on Kano, s.175-204.

⁶² Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.17, 18, 46, 47.

⁶³ Turhan, s.85.

⁶⁴ *Dîvân*, s.36.

⁶⁵ Kavas, "Kânim", s.309.

⁶⁶ Yver, "Kanem", *EI*(new edition), IV, Leiden 1978, s.541.

Oğlu Duneme b. Diabalami⁶⁷ sayısı kırk bir bine ulaşan süvari birliğiyle meşhur oldu.⁶⁸ Bundan da ziyade Seyfiyye hanedanının bu dönemde komşularıyla ve Kuzey Afrika'daki hanedan devletleriyle yoğun ilişkiler sürdürmesi göze çarpmaktadır. Ayrıca ülke toprakları oldukça genişlemiştir. Duneme'nin savaşçı bir yapıya sahip olmasından gerek onun zamanında sınırlar artarken kuzeyde Fizan bölgesi dâhil bütün topraklar Kânim'in hâkimiyeti altına girerken batıdaki sınırlar Nijer nehrine kadar genişledi.⁶⁹ Ayrıca May Duneme Çad Gölü'nün batısına yani Bilâdu Hevsâ'ya genişlemek amaçlı pek çok hamle yaptı.⁷⁰ Bazı harplerde Tunus'taki Hafsî ailesinin yardımıyla zaferler kazandı ve I. Muhammed el-Müstansır'a hediye olarak bir zürafayı Tunus yoluyla gönderdi. Bu dönemde iki saray arasındaki ilişkiler o kadar ilerlemiştir ki Duneme Hafsî liderlerden etkilenerek halife unvanını kullandı ve ondan sonra gelen maylar da bunu devam ettirdi. Duneme karışıklıklara sebep olan Bûleler ile de yedi yıl boyunca savaştı.⁷¹ Onun dönemi başkent Cimi'deyken devletin ulaştığı konum, zirve olarak kabul edilir. Öyle ki devletin sınırları doğu tarafında Mısır'da⁷² Orta Nil'e, batı tarafında Nijer nehri yakınlarına yani Hevsâ topraklarına ulaştı ve Songay Sultanlığı'na yaklaştı. Hevsâ krallıkları bu dönemde henüz kuvvetlenmedikleri için tamamı Kânim-Bornu egemenliği altındaydı. Bu bölge sultanlıkları tarihlerinde sadece Kânim-Bornu'ya ve Songay Sultanlığı'na cizye ödemiştir. Kuzey tarafında ise devletin sınırları Fizan yakınlarına ulaşmıştı.⁷³

E. İç Çekişmelerin Ortaya Çıkışı, So Tehlikesi ve Zayıflama

Bunlarla beraber Duneme'den sonraki yaklaşık bir asır içinde Kânim'deki Bornu gücü tedricen zayıflamaya ve yıkılmaya başladı. Bunun başlıca sebepleri ise daha önce hiç vaki olmamış hanedan ailesi arasında patlak veren iç çekişmeler ve aristokrat feodal beyler arasındaki kanlı rekabettir. Feodal beyler arasındaki rekabet ise iki asır sürdü. Bu iki faktörün dışında May Salma döneminde ortaya çıkan ve Kânim sultanına

⁶⁷ Diabalami annesinin ismidir. Maylar silsilesinde anneye nispet oldukça yaygındır. Kâday b. Matela, Biri b. Zeyneb, İdris b. Hafsa, Davud b. Fatima vs. Bu devlet geleneğinde anneye nispet edilmek oldukça yaygın ve meşhur bir durumdur: Turhan, s.85.

⁶⁸ *Dîvân*, s.37-38.

⁶⁹ Kavas, "Kânim", s.309.

⁷⁰ Turhan, s.85.

⁷¹ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.184.

⁷² Yver, "Kânem", s.156.

⁷³ Turhan, s.86-87.

pek çok kez başkaldıran So kabilesi ve doğu tarafında Bûlele tehlikesi de mevcuttu. Taht kavgaları harici unsurların emellerine kapı aralamaktaydı. Çekişmeler el-Hâc İbrahim b. Bîr'in oğulları İdris ve Davud arasında başladı.⁷⁴ İç çekişmeler sonunda may el-Hâc İbrahim b. Bîr oğlunu öldürmek zorunda kalarak Bornu mayları içinde oğlunu öldüren ilk kişi oldu. Kendisi de kuzey taraflarının hâkimi Yerima Muhammed b. Kâday tarafından Bahrü'l-Gazel'e atılarak öldürüldü. Halkın daha sonra cesedini Diskam şehrinde çıkardığı rivayet edilmiştir. Sonra gelen May Abdullah b. Kâday bunu duyunca ölen mayın cesedini çıkaranağı mükâfatlandıracağı ilan ettiyse de cesedi çıplak bir şekilde teslim ettikleri için huzuruna geldiklerinde onları öldürdü.⁷⁵

Çok eski zamanlardan beri burada olan So kabilesi ilk defa melik Salma döneminde isyan etti ve sonraları da bu başkaldırma pek çok kez tekrar etti. Hatta ani bir baskınla Salma'yı öldürdüler. XIII. asrın sonlarındaki So isyanları ise yaklaşık bir asır kadar sürdü ve sürekli isyan ettikleri için devletin zayıflamasında tesirleri oldukça fazlaydı.⁷⁶ So kabileleri mayların iktidarını tamamen ortadan kaldırmaya muktedir olamadılar ama bu hususta epey çaba gösterdiler. Asi So kabilesi onlarca yıllık süre zarfında hepsi de Abdullah b. Kâday'ın oğlu olan dört mayı öldürdü: Salma b. Abdullah (1335-1339), Kuri es-Sağır (1339-1340), Kuri el-Kebîr (1340-1341) ve dördüncü kardeşleri Muhammed b. Abdullah (1341-1342).⁷⁷

So ile mücadelenin yanında Bornu'nun diğer komşuları ile olan mücadelesi de devam etmekteydi. Aslında komşularla mücadele May Kâday b. Matela zamanında başlamıştı. Nitekim N'Galma Diku aşiretinin reisi Duneme bu savaşların birinde Kâday'ı öldürmüştür.⁷⁸

Bornu mayları silsilesinde yirmi yedinci May Davud b. İbrahim döneminde sultan ve hanedanın ileri gelenleri arasında bir harp zuhur etti; sultan ve oğlu arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Davud'dan sonra oğulları Osman, Ebu Bekir ve kardeşinin oğlu Osman arasında devam eden mücadele neticesinde Osman b. Davud dört, Osman b. İdris iki, Ebu Bekir b. Davud dokuz ay tahtta kaldı. Fakat bu mücadele devam

⁷⁴ Kavas, "Kânim", s.309.

⁷⁵ *Dîvân*, s.39.

⁷⁶ Turhan, s.95.

⁷⁷ *Dîvân*, s.41-42.

⁷⁸ *Dîvân*, s.38.

ederken hiçbirisi halkın tam bir rızasını ve desteğini alamadığından istikrarsızlık artmış tam da bu sırada hariçteki Bûlele tehlikesi iyice şiddetlenmişti. Nitekim üçü de Bûleler'e karşı yapılan savaşlarda öldürüldü.⁷⁹

F. Kadîm Tehlike Bûlele Kabilesi

Seyfiyye (Magumi) ailesinin başkent Cimi'deki hâkimiyetine son veren asıl problem Bûlele⁸⁰ faktörüdür. Seyfiyye hanedanı XIII. asırda oldukça güçlü bir devlete sahip olduğundan Bûleleler onlara galip gelemedi. Ancak Duneme Diabalami'den sonra maylar zayıfladıkça buna paralel olarak Bûleleler'in gücü de arttı. Daha önce Davud b. İbrahim harici unsurlarla da mücadele ederken Bûlele ile savaşan ilk may olmuştu.⁸¹ Diğer tarafta Bûlele içinden 1365-1411 seneleri arasında hüküm sürerek dokuz Bornu sultanı ile muasır olan⁸² Abdülcelîl b. Seykuma adlı bir lider çıktı. Abdülcelîl, Seyfiyye hanedanının ileri gelenleri arasındaki çekişmeler ve diğer yandan Bûlele üzerine saldırıları gitgide artınca Kanim'den uzaklaştı ve Kuku kabileleri arasına sığındı. Bir müddet sonra Bûlele'nin başkenti Masava'da otoritesini güçlendirince mayların sahip oldukları sınırları değiştirmeye ve kendi topraklarını genişletmeye başladı.⁸³ Araplar Seyfiyye hanedanına karşı olan savaşlarında Bûleleler'e yardım ediyordu. Bu sayede Abdülcelîl maylara karşı olan mücadelesinde onlardan dördünü öldürmeyi başardı. Bunlar; Davud b. Fatıma (1366-1376), Osman b. Davud (1376-1379), Osman b. İdris (1379-1381), Ebubekir b. Davud (1381-1382)'dur.⁸⁴ Bûleleler'in Bornu maylarına karşı yaptığı savaşlardaki başarısı kuzeyden ve doğudan gelen yardımlara özellikle de daha

⁷⁹ *Dîvân*, s.42-44.

⁸⁰ 19. yüzyılın sonlarında Trablus, Sahra Çölü ve Çad Gölü civarına büyük bir seyahat gerçekleştiren Alman araştırmacı Henry Barth Bûleleler'in köken itibariyle Seyfiyye hanedanıyla akraba hatta bir kolu olduğunu iddia etse de orijinal kaynaklara ulaşmış olan İngiliz Herbert Richmond Palmer'in Bûleleler'in Zegâveler için de kullanılan Vedây ve Fitri bölgesindeki Kayi soyundan geldikleri ya da Arap kanı karışmış Berberiler'den oldukları iddiası daha doğru olsa gerektir. Barth'ın iddiası ise daha sonra Bornu içerisinde yaşayan ve Kayi Bûlele diye adlandırılan grup için geçerlidir. Zira Seyfiyye hanedanı ve o bölge idarecileri arasındaki öteden beri gelen rekabet ve Bûleleler'in bu coğrafyadan özellikle Araplar tarafından yardım ve destek alması buna işaret etmektedir. Bkz: Palmer, *Sudanese Memoirs*, Lagos 1928, s.1-2; Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.127-128; Henry Barth, *Travels and Discoveries in North and Central Africa 1849-1855*, London-New York-Melbourne 1890.

⁸¹ *Dîvân*, s.43.

⁸² İlk İdris b. İbrahim (1342-1366) sonuncusu da Osman b. İdris (1389-1421)'tir.

⁸³ Turhan, s.99-100.

⁸⁴ *Dîvân*, s.42-44.

sonra Mısır sultanı Berkuk'a şikâyet ettikleri Cüzâm Arapları⁸⁵ tarafından gelen yardımlara bağlıdır.

G. Kânim'den Bornu'ya İntikal

Bûleleler neredeyse Kânim'in tamamına hükmetmeye başladı. Artık galibiyetin Bûlele ve önderi Abdülcelîl'den yana olduğu kesinleşmişti. Hatta öyle ki otuz birinci may Ömer b. İdris, Seyfiyye ailesinin başkent Cimi'de kalmasını sağlayamadı. Bunun üzerine may ulemeden oluşan istişare heyetini toplayarak yaklaşan bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne yapmak gerektiği hususunda düşündü. Sonunda heyet ona başkent Cimi'de kalmalarının mümkün olmadığını belirterek Kânim'den hicret edilmesini tavsiye etti.⁸⁶

Bunun üzerine May Ömer b. İdris Çad Gölü'nün batısındaki Bornu'ya yöneldi ve Kûkû/Kaga şehrine yerleşti. Bu şehir Seyfiyye ailesinin harpler ve iç karışıklıklar zamanında her daim sığındığı yer olarak bilinir. May Ömer b. İdris burada ordusunu, hazinesini ve halkını toplayabilme fırsatı bulduysa da Bûleleler'in her yerini işgal etmiş olduğu Kânim'e tekrar dönemedi.⁸⁷ Böylece Seyfiyye ailesi Bûleleler'e karşı verilen uzun bir mücadeleden sonra XIV. asrın sonlarında Kânim'deki başkentleri Cimi'den çıkarılmış idare merkezlerini Bornu'ya, yeni başkent Kaga'ya⁸⁸ taşımışlardır.⁸⁹

Devlet idaresinin Bornu'ya taşınmasından sonra Seyfiyye hanedanı Ali Gaci b. Duneme (1465-1497) dönemine kadar karşılaştığı çeşitli zorlukları atlamaya çalışmıştır. Bu seksen yıla yakın fetret döneminden sonra gücünü toplamaya ve şöhretini geri kazanmaya başlamıştır.

⁸⁵ Cüzâm Araplar Arabistan yarımadasının güneyindeki Kahtânîler'in bir koludur. Birçoğu Mısır'ın doğu kısımlarına ikamet etmek suretiyle geçmişler ve Darfur'dan Bornu'ya doğru yayılmışlardır. 1050'li yıllarda Hilâlîler'in savaşlarına katılmış, 1200'lerde Cüheyne kabilesi onları Bilâdüssûdan'a sürmüştür: Turhan, s.30,101.

⁸⁶ *Dîvân*, s.44-45.

⁸⁷ *Dîvân*, s.45.

⁸⁸ Kâkâ ismi de varid olmuştur. Zira May Osman b. İdris'in sefiri Mısır'daki Memlûk sultanı Berkuk'a Cüzâm Araplardan şikâyette bulunup hac kabileleri hakkında konuşurken başkentleri sorulduğunda Kâkâ diye cevap vermiştir: Kalkaşendî, V, s.269.

⁸⁹ *Dîvân*, s.44-45.

Ömer b. İdris'ten sonra yerine geçen kardeşleri Said ve Kâday Afanu b. İdris Bornu'da peşlerini bırakmayan Bûleleler'in saldırılarında öldürüldüler.⁹⁰ Diğer kardeşleri Osman/Bîr b. İdris devlet idaresine geçtiğinde güneye hükmeden Muhammed b. Dalatu ile bir iç savaşa girdi.⁹¹ Bir taraftan da huzurlarını kaçıran Cüzâm Araplarla uğraştığından onları Memlük sultanı Berkuk'a şikâyet etti.⁹² Tahtta kaldığı otuz üç yıllık sürede geçici de olsa ülkeyi dış tehlikelere karşı emniyet altına aldı.⁹³

Sonra gelen Osman Kâlinma b. Davud da hemen hemen aynı problemlerle uğraştı. Hatta yerli idarecilerden Kaygama Nikale b. İbrahim ve kuzey taraflarının hâkimi Yerima⁹⁴ Kâday Kaaku ittifak ederek onun dokuz aylık liderliğine son verdi ve tahttan indirdi. Bunun üzerine may Hevsâ'ya sığınmak zorunda kaldı ve Kano'da vefat etti.⁹⁵ Atlara düşkünlüğü ile bilinen sonraki May Duneme b. Ömer iki yıl tahtta kaldı. Halefi Abdullah b. Ömer ise May Osman Kâlinma gibi Abdullah Digalma adındaki bir bölge hâkimi ile harp etti. Bu harp sonunda Abdullah mayı tahttan indirdi ve yerine İbrahim b. Osman'ı geçirdi. Ancak İbrahim vefat edince onu tekrar başa geçirdi. Ancak kibirli ve dedikodulara kulak asan biri olduğu bilinen İbrahim'i öldüren kimse dayısının oğlu Kâday b. Osman Kâlinma'dır.⁹⁶ Fakat Kâday da halefi Duneme b. Osman/Bîr ile çatışmaya girdi.

Bu kanlı çekişmeler devam ederken diğer taraftan Bûleleler'in saldırıları ile de mücadele etmek gerekiyordu ve May Gaci b. İmata bu savaşların birinde Kânimma⁹⁷ lakabıyla meşhur Bûlele lideri Muhammed b. Abdullah tarafından öldürüldü.⁹⁸

Tam da bu olayların ortasında Bornu mayları içinden Ali Gaci b. Duneme ortaya çıktı ve karışıklıklara son vererek huzuru sağladı. O sırada tahtta bulunan Osman

⁹⁰ *Dîvân*, s.45; Kavas, "Kânim", s.309.

⁹¹ *Dîvân*, s.46.

⁹² Osman b. İdris Memlük sultanı Ebu Said ez-Zâhir Berkuk'a 794/1391 senesinde amcazadesi İdris b. Muhammed'i topraklarındaki kıtlık sebebiyle elçi olarak gönderdi. May Osman gönderdiği mektubunda Cüzâm Araplar tarafından kendilerine saldırıldığını, kadınlarından ve evlatlarından bazılarının esir alınıp Mısır topraklarında satıldığını vb. şikâyetlerini dile getirmiştir. Mektup için bkz: Kalkaşendî, VIII(şrh. ve thk. Dr. Yusuf Ali Tavîl), s.119-122.

⁹³ Kavas, "Kânim", s.309.

⁹⁴ "ma" eki seyyid, hâkim manasına işaret etmektedir. Kaygama, Yerima, Digalma gibi kelimeler birer unvan olup falanca bölgenin hâkimi anlamına gelmektedir. Bu unvana sahip kişiler bey ya da devletin ileri gelenleri konumundadır: Turhan, s.151.

⁹⁵ *Dîvân*, s.46.

⁹⁶ *Dîvân*, s.47-48.

⁹⁷ Kânimma kelimesi Kânim'in hâkimi demektir. Kaygama, Yerima, Digalma gibi kelimelerde olduğu gibi "ma" eki hakim, seyyid, reis manalarıdır. Bkz: Turhan, s.215.

⁹⁸ *Dîvân*, s.49.

b. Kâday'ı indirip yerine yaşça daha büyük olan Ömer b. Abdullah'ı geçirdi. Lakin ne Ömer ne de halefi Muhammed b. Muhammed birer seneden fazla yönetimde kalamadılar ve aileleriyle birlikte Tibesti'ye gitmek zorunda kaldılar. Bunu fırsat bilen Ali Gaci idareyi hemen eline aldı.⁹⁹

H. Yeniden Ayağa Kalkma ve Tehlikelerin Sona Erdirilmesi

Ali b. Duneme'nin başa geçmesiyle Bornu devleti için parlak bir dönem tekrar başlamış oldu. Onun döneminde ülkeyi bölen iç kavgalar sona erdirilip devlet nizamı tekrar tesis edildi ve hatta topraklar genişlemeye başladı. Devlete zarar verici rekabeti ortadan kaldırmak için özellikle güney bölgelerin hâkimleri tarafından kullanılan Kaygama vb. üstünlük bildiren unvanları ve bunların getirdiği yetki ve ayrıcalıklar sınırlandırıldı. May Ali bu statüdeki bütün idarecileri tek tek uyararak sorumluluk alanlarının sadece vilayetlerle sınırlı kalmasına müsaade etti.¹⁰⁰ Bunun dışında o devletin yeni gücünü göstermesi için yeni başkent Birni'yi inşa etti. Zira seleflerinin kurdukları Kuku, N'anigham gibi başkentler konargöçer tarzda şehirlerdi ve genellikle askeri amaçlarla bina edilmişlerdi. May Ali ihtiyaçların bunun ötesinde olduğunu fark etti ve sabit bir şehir olarak 1472'de Birni N'Gazargamu'yu kurdu.¹⁰¹

Hevsâ krallıklarından Zamfara'nın güney doğusunda yaşayan ve XIII. asırda Kano'nun İslamiyet'e davetinde katkısı olan Vankara kabilelerine başka bir Hevsâ krallığı olan Kano saldırınca May Ali, Vankara'nın kendilerine tabi olmasından dolayı Kano'yla savaştı. Yaptıklarından vazgeçmesi için Kano hâkimine ikazda bulunmasına rağmen bundan vazgeçmeyen Abdullah Rimfa yenilgiden kurtulamadı ve May Ali burasını da kendi topraklarına ilhak etti. Bundan sonraki süreçte Bornu-Hevsâ sınır mücadelelerine dâhil olan Songaylar da süreci içinden çıkılmaz bir konuma soktu. Daimi olmasa da Ali b. Duneme buradaki bazı krallıklarından cizye almaya muvaffak oldu.¹⁰² Hevsâ devletlerinden Kebi, Kandi şehrini ele geçirip bu bölgede Katsina, Gobir, Ahir(Ayir) ve Kano'ya doğru ilerlemeye başlayınca Ahir lideri Bornu sultanından

⁹⁹ *Dîvân*, s.50-51.

¹⁰⁰ Hogben, s.37; Turhan, s.110-111.

¹⁰¹ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.223; Kavas, "Kânim", s.309; Turhan, s.111.

¹⁰² Flora L. Shaw (Lady Lugard), *A Tropical Dependencey*, London 1905, s. 274-276; Palmer, *Sudanese Memoirs*, s.112.

yardım istedi. O sırada Sokoto civarında fetihlerine devam eden May Ali bir hamle girişiminde bulunup onlara yardım etse de Kebi lideri onu N'guru'ya kadar püskürterek büyük bir hezimete uğrattı.¹⁰³ Ali b. Duneme Bûlele tehdidi ile mücadele ederken başarılı olsa da Cimi'yi geri alacak kadar ileri gidememiş ve alabildiği küçük topraklarla yetinmişti.¹⁰⁴ Ancak May Ali'nin hüküm sürdüğü XV. asrın sonlarında devlet güçlü ordusu sayesinde yirmi iki ayrı kabileye hükmedecek güce ulaştı. Mayın 1484 yılındaki hac seyahati sırasında Abbasi halifesi el-Mütevekkil-Alellah Ebü'l-‘Îz Abdülaziz tarafından kendisine Tekrûr devletinin emiri unvanı verildi ve Kânim sultanları o tarihten itibaren bu sıfatı kullandılar.¹⁰⁵

Yerine geçen oğlu İdris b. Ali, sınırları genişletmek suretiyle devleti imparatorluk yoluna koyan¹⁰⁶ babasının izinden giderek eksik bıraktıklarını tamamladı. Tahta çıkar çıkmaz ordusunun başına geçti ve ardından Bûleleler'i yenerek neredeyse iki asırdır tecavüzleri kesilmeyen bu tehdidi ortadan kaldırdı. Bûlele lideri Duneme b. Selma yenilince Bornu'ya vergi ödemek durumunda kaldı.¹⁰⁷ İdris b. Ali ayrıca 1504 yılında eski başkent Cimi'yi geri alarak Bornu ile Kânim'i aynı ülke sınırları içerisinde tekrar birleştirdi.¹⁰⁸ Ancak Cimi geri alındıktan sonra yeni başkent konumu ve ticari ehemmiyetinden dolayı terkedilmedi. Üstelik güçlerini Bornu'nun güneyine kaydırmış olsalar da burada hala Bûlele nüfusu yer almaktaydı. Halefleri de İdris'in izinden gittiler; iç ve dış sorunları hallederek başarılı bir şekilde devlet idaresini yürüttüler. Muhammed b. İdris zamanında ülkenin sınırları genişlemeye devam etti. Oğlu Duneme Trablusgarp'ta Osmanlı hâkimiyetini tesis eden Turgut Reis'e elçi göndererek daha önce İspanyollarla yaptığı ticari konulardaki iş birliğini yeniledi.¹⁰⁹ Ancak Duneme b. Muhammed ve Abdullah b. Duneme dönemlerinde kıtlık sıkıntısıyla baş etmek zorunda kalındı.¹¹⁰ Yine Abdullah b. Duneme döneminde Fûlânîler'in ilk kez Bornu topraklarına yerleşmeye başladığı görülmüştür.¹¹¹

¹⁰³ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.229.

¹⁰⁴ Turhan, s.114.

¹⁰⁵ Kavas, "Kânim", s.309.

¹⁰⁶ Kavas, "Kânim", s.309.

¹⁰⁷ Turhan, s.115-116.

¹⁰⁸ *Dîvân*, s.52.

¹⁰⁹ Kavas, "Kânim", s.309; Yver, "Bornu", s.723.

¹¹⁰ *Dîvân*, s.53-54.

¹¹¹ Sidney John Hogben, *The Muhammadan Emirates of Nigeria*, London 1930, s.39.

I. İdris Elevma ve Zirve Dönemi

May Abdullah'ın hükümranlığından sonra İdris b. Ali nam-ı diğer el-Hâc İdris Elevma uzun bir süre egemen oldu (1564-1596).¹¹² İdris Elevma döneminde ülkenin hâkim olduğu topraklar oldukça genişleyerek büyük bir güce kavuştu. Yeni başkenti kuran Ali b. Duneme'nin döneminden sonra sürekli gelişme gösteren devlet ilerleyişini devam ettirdi. İdris Elevma zamanında ise zirveye ulaşan devlet tarihteki en parlak dönemini XVI. yüzyılda yaşadı.¹¹³ İdris Elevma'nın egemenliği zamanında bütün komşu kabileler itaat altına alındı. Tîbûların desteğini arkasına alan Bûleler'in üstüne beş kez sefer düzenlendi¹¹⁴ ve bu dönemde yıllardır devam eden Bûlele kavgası sona erdirilerek eskiden kurulmuş olan uzak akrabalık bağları canlandırıldı ve iyi ilişkiler başlatıldı.¹¹⁵ May İdris b. Ali o sırada merkezleri Damasak olan ve fırsat buldukça Bornu'ya saldıran Solar'ı bastırmak ve rahatsız edici güçlerini kontrol altına almak için sefer düzenledi.¹¹⁶ Kendisi döneminde mücadeleye girilen en güçlü Hevsâ devleti olan Kano karşısından zaferlerle ayrıldı. Hatta Çad Gölü'ndeki küçük adalarda yaşayan ama Müslümanlarla savaşıp onlara saldıran putperest kabilelerin de üzerine yürüdü. May İdris, bir Müslümanı öldürmedikçe içlerinden herhangi birini yanlarında barındırmayan bu kabileleri Çad'ın bataklıklarına sürdü. Bilâdüssûdan'daki bütün Müslümanlara hükmetmek istemesine rağmen XII. yüzyılın sonlarından itibaren Kânim'in idaresindeki Fizan 1571'de Osmanlıların eline geçti.¹¹⁷ Ancak doğu tarafına düzenlediği seferlerle Bagirmi'yi hâkimiyeti altına alarak vergiye tabi kıldı.¹¹⁸

İdris Elevma b. Ali veziri İdris b. Harun, onun kardeşi ve halifesi Karsuva b. Harun ile devleti bütün sahalarda refaha kavuşturdu. Devlet nizamını, ülke emniyetini tesis edip halkını dış tehlikelere karşı korudu; mescidler inşa edip beldeleri mamur etti.¹¹⁹ İdris o dönemde Osmanlılarla münasebetleri iyi olan Songay Sultanlığının

¹¹² Bazı araştırmacılar İdris Elevma'dan önce 1563-1570 arasında zekâsı, azmi ve ferasetiyle tanınan annesi Aişe'nin tahtın naipliğini sürdürdüğünü iddia etmekte ve İdris'in hükümdarlığını 1571 tarihinde başlatmaktadır: Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.232-233; Yver, "Bornu", s.723. Tahta çıkışının dokuzuncu senesinde Hac farizasını yerine getirmiş döndüğünde "el-Hac" unvanı almıştır: Hogben, s.40.

¹¹³ Kavas, "Kânim", s.309.

¹¹⁴ Yver, "Kânem", s.156.

¹¹⁵ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.234.

¹¹⁶ Hogben, s.40.

¹¹⁷ Kavas, "Kânim", s.309.

¹¹⁸ Kurtuluş, Rıza, "Bagirmi", *DİA*, İstanbul 1991, IV, s.423.

¹¹⁹ Turhan, s.121-122.

saldırılarından korunmak için Fas Sa‘dîler sultanı Ahmed el-Mansûr’a başvurdu. Bunun üzerine Fas ordusu Songay Sultanlığını 1591 yılında ele geçirince¹²⁰ Bilâdüssûdan’ın tek büyük devleti olarak Kânim-Bornu kaldı.¹²¹ Etrafındaki âlimler bütün savaşlarında ve faaliyetlerinde onun, zekâ, cesaret, uyanıklık ve en önemlisi adaletle hareket ettiğini ifade etmişlerdir. İdris Elevma Bagirmi’ye karşı yapılan bir harp esnasında bir putperestin göğsüne saplanan okuyla öldürüldü ve Maiduguri civarında Elev Gölü yakınlarına defnedildi.¹²² Onun döneminde Merakeş’te yaptığı savaşlar neticesinde çökmeye başlayan Songay Sultanlığı gibi komşu devletler gerilerken Bornu imparatorluk halini aldı. Öyleki Mahmud Ka‘t, Tarihu’l Fettâş isimli eserinde büyüklüğünü ifade etmek için mübalağalı bir dille Bornu melikini Bağdat, Mısır ve Mali sultanıyla birlikte dünyanın en büyük dört yöneticisi arasında saymıştır.¹²³ İleride açıklanacağı gibi kendisi Osmanlı devletinin payitahtı İstanbul’a elçi göndererek Bâbiâli ile ciddi ve doğrudan temas kuran ilk Kânim-Bornu sultanı oldu.

J. Uzun Bir Düşüş Dönemi

Ancak İdris Elevma’dan sonra başa gelen on beş may ülke idaresinde kifayetsiz olunca devlet yaklaşık iki buçuk asır süren gerileme ve yıkılma dönemine (1596-1847) girdi. Özellikle İdris’ten sonra gelen dokuz mayın egemenliği zamanında zayıflıklar baş gösterdi. Fakat bu zayıflıklara etki eden en önemli faktörlerden biri May Ali b. el-Hâc Ömer, Duneme b. Ali, Muhammed b. El-Hâc Hamdun ve Duneme Gana dönemlerinde ortaya çıkan ve bazen yedi yıla kadar süren kıtlıktır.¹²⁴ Mahsulün az oluşu, ziraatın ihmal edilmesi, üretim alanlarının verimsizliği gibi unsurların etkili olduğu kıtlık sorununa, idareden müşteki halkın hastalıkları¹²⁵ ve yeni harici tehlikeler

¹²⁰ 1591’de Sa‘dî sultanı Ahmed el-Mansûr Tondibi savaşıyla Songay Sultanlığı’na son verdi: Kavas, “Mali”, *DİA*, XXVII, s.497.

¹²¹ Kavas, “Nijerya”, s.109.

¹²² Hogben, s.40; Bu göle nispetle Elevma lakabı kullanılmıştır. May İdris b. Ali Elevma zamanında saray tarihçisi olan Ahmed b. Farto dönemin idari, askeri ve harici işlerini eserinde kaleme almıştır. Bu eserin Arapça aslı kaybolmakla birlikte Palmer buradaki bilgileri tercüme yoluyla bibliyografyada verilen iki eserine aktarmış, ayrıca eseri başka kaynaklarla birlikte yayınlamıştır. Kitap ve bu dönem hakkında detaylı bilgi için bkz: Ahmed ibn Fartua (translated by H.R.Palmer), *History of the First Twelve Years of the Reign of Mai Idris Alooma of Bornu (1571-1583): together with the “Diwan of the Sultans of Bornu” and “Girgam” of the Magumi*, Lagos 1926. Dierk Lange de Arapça metin, İngilizce tercüme, açıklama ve coğrafya sözlüğü ile birlikte yayınlamıştır: *A Sudanic chronicle: the Borno expeditions of Idris Alauma (1564-1576) according to the account of Ahmad B. Furū: Arabic text, English translation, commentary and geographical gazetteer*.

¹²³ Ka‘t, s.86.

¹²⁴ *Dîvân*, s.56-57.

¹²⁵ Yver, “Bornu”, s.723.

de eklenince gerileme kaçınılmaz oldu. Bu tehlikelerden biri sık sık Bornu ile karşı karşıya gelen batı taraflarındaki Kavaraşafa kabilesiydi ancak zekâsıyla meşhur May Ali b. el-Hâc Ömer, başkent bu kabile ve Tevarıklar tarafından muhasaraya alınmasına rağmen onları bertaraf etmeye muvaffak oldu.¹²⁶

İç karışıklıklar ise büyüyen kaosu iyice tetikledi. Öyle ki Bûlele tehlikesi tekrar dirilmeye başladı. Neyseki bunlar, Vedây'dan gelen Tuncurlarla harbe girişince mağlup oldular ve Kânim'i terkederek Bahrü'l-Gazel'in batısına ve daha sonra nesillerinin bugün hala bulunduğu Fitri'ye yerleştiler. Tuncurların başkaldırısı ise Mondo bölgesine sürülmeleriyle sonuçlandı.¹²⁷

1700'lerin sonu ve sonraki asırda Bornu'yu bekleyen asıl tehlike Fûlânîler oldu. Soylarının Ukbe b. Nafi ya da Ukbe b. Amir (r.a.)'den geldiğini iddia eden Fûlânîler¹²⁸ daha önce Abdullah b. Duneme zamanında Bornu topraklarında yaşamaya başlamışlar, hatta İslam'ın buralarda yayılmasındaki katkılarından dolayı mayların çıkarmış olduğu fermanlarda (Mihram/محرّم) bazı imtiyazlar elde etmişlerdi.¹²⁹ Ancak zamanla Bornu'nun savaştığı kabilelere katılmaya başlamışlar ve Araplarla birlikte bu kabilelere destek olmuşlardı. May Ali b. el-Hâc Duneme zamanına gelindiğinde artık tamamen devlet karşısında yer aldılar. 1759'da Agades Tevarikleri, Bilma tuzluğunu Kânim-Bornu'nun elinden alınca Sahrâ'daki birçok yerleşim mahalli kaybedildi.¹³⁰

Fûlânî problemi daha büyüyecek gibi gözükürken Kânim tarafında sular gene ısındı. Bu sefer baş gösteren sıkıntı Vedâyîlular'ın, Kânim'in aslında Vedây'a yerleşmiş olan Bûleler'e ait olduğunu iddia etmeleriydi. Aslında mesele her iki devletin de Bağirmi'nin kendilerine bağlı olduğunu iddia etmeleriydi. Yapılan saldırılar sonunda Sultan Abdülkerim Sâbûn güney tarafları ele geçirdi. Karşılıklı hamleler sonucunda Bağirmi bazen Vedây bazen Bornu tarafının idaresine geçti.¹³¹

¹²⁶ Hogben, s.40.

¹²⁷ Yver, "Kânem", s.156.

¹²⁸ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.275.

¹²⁹ Turhan, s.130.

¹³⁰ Kavas, "Kânim", s.309.

¹³¹ Kavas, Ahmet, "Vedây", *DİA*, XXXXII, s.595; Yver, "Kânem", s.157.

K. Osman b. Fûdî, Fûlânîler'in İşgali ve Kânimî (Şehular) Döneminin Başlaması

Diğer tarafta Futa Toro'dan gelerek Hevsâ devletlerinden Gobir topraklarına yerleşen Osman b. Fûdî'ye Gobir sultanları başta iyi muamelede bulunmuş ve irşad-ıslahat çalışmalarına müsaade etmişlerse de sonraları idareciler tarafından tehlikeli bulunarak dinî faaliyetleri engellendi. Degal'deki dergâhına saldırılıp Yunfa tarafından öldürülmek istenince burayı terk edip Dugu'ya geçen Osman b. Fûdî sultan Yunfa'nın çağrısına kulak vermemesi üzerine aralarında Hevsâlar'ın da bulunduğu etrafındaki topluluktan biat alarak putperest kabilelere, İslâm'a karşı çıkan devletlere karşı kutsal cihadını başlattı. 1804'te Alkalawa'ya başarısız bir saldırı gerçekleştirse de 1806'da Zaria'yı ele geçirdi ve kendisine katılan yeni güçlerle Gobir, Kebi, Tevârik, Kano, Katsina ve Daura birliklerini yenilgiye uğrattı. Alkalawa'ya karşı başlattığı ikinci saldırıdan sonra 1808'de şehri ele geçirdi. Merkezini Sifava'ya taşıdıktan sonra diğer Hevsâ devletlerini de ortadan kaldırdı.¹³²

Bornu zayıflarken ilerleyişini devam ettiren Osman b. Fûdî'nin birlikleri bazı yerleri ele geçirerek 1808'de Bornu'yu topraklarına kattı. May Ahmed b. Ali Fûlânîler kendi topraklarına doğru gelirken başkentten çıkarak yönetimden çekildi ve Mobber bölgesine geçti.¹³³ Bunun üzerine oğlu Duneme b. Ahmed tahtı devraldı ve ardından Fizan mutasarrıflığının merkezi Murzuk'ta doğup Bornu'ya dönen Muhammed el-Emîn el-Kânimî'den yardım istedi. Kânimî Fûlânîler'in Çad Gölü'ne doğru ilerleyişini durdurdu ve doğu bölgelerini onların elinden kurtardı. Kurduğu Kânimbu birlikleriyle, başkenti ele geçiren ve kuzeye doğru ilerleyen Fûlânî komutanı Goni Muhtar'ı hezimate uğratarak N'Gazargamu'yu 1809'da geri aldı. Bundan sonra kültürü, zekâsı ve takvasıyla meşhur âlim bir şahsiyet olan Kânimî savaşlarının sebeplerini sorgulamak amacıyla rakibi ve başka bir âlim olan Osman b. Fûdî ile mektuplaşmaya başladı. Osman b. Fûdî'nin oğlu Muhammed Bello babasının emriyle mektuplara cevaplar verdi. Daha çok ilmî ve fikhî tartışmaların, seviyeli münakaşaların yer aldığı bu mektuplar iki ülke arasındaki mücadeleye tamamen son vermese de tarafların birbirlerini anlamaya

¹³² Göksoy, s.215-216; Görgün, s.279-280; Kavas, "Osman b. Fûdî", *DİA*, XXXIII, s.466; Kavas, "Sokoto", *DİA*, XXXVII, s.351; Bovill, E.W., *The Golden Trade of the Moors*, London 1968, s.229-231.

¹³³ Turhan, s.133-134.

çalışmasına, ilerideki barış teşebbüslerine vesile olmuş ve uzun bir süre devam etmiştir.¹³⁴

Goni Muhtar'dan sonra orduya komuta eden İbrahim Zeki Fûlânî ordusunu güçlendirerek tekrar Bornu üzerine yürüdü. Bunun üzerine Duneme b. Ahmed Kurnava'ya çekildi ve başkenti geri almaya çalışmadan Kânimî'nin tavsiyesini dinleyerek payitahtını Kânimî ve Kânimbular'ın ikamet ettiği N'gornu'ya yakın bir yer olan Birnin Kabelâ'ya taşıdı. Bu olaylardan sonra iyice güçlenen Kânimî otoritesini sağlamlaştırıp ipleri eline aldı. Muhammed el-Kânimî Bornu'nun eski kudret ve nüfuzunu iade etmeye çalışırken bir taraftan Fûlânîlerin zaptettiği yerleri geri alıyor diğer taraftan doğudaki kavimlere karşı seferler düzenliyordu.¹³⁵ Artık maylar sözde idareci olunca Kânimî'nin nüfuz ve şöhretinden rahatsız olan Bornu'nun bazı ileri gelenleri Duneme'yi azledip amcası Muhammed Neclerûma'yı başa geçirdi (1811).¹³⁶ Ancak Kânimî yeni hükümdarın kendisini saf dışı bırakmak istediğini anlayınca 1814'te Duneme'yi tekrar tahta geçirdi. Bir rivayete göre mayın ikinci tahta çıkışında Kânimî devlet gelirlerinin yarısının kendisine tahsisini istemişti. Duneme bunu kabul etti ancak daha sonra bu durumdan ve Kânimî'nin gücünden rahatsız olunca gizli bir hareketle Bagirmi sultanını ona karşı savaşmaya davet etti. Bu sırada merkez edildiği Kukava'da bulunan Kânimî birliklerini geri çekerken onu bertaraf etmek isteyen ve düşmanla anlaşan sultan Bagirmi askerlerince yanlışlıkla öldürüldü (1820).¹³⁷ Onun yerine kardeşi İbrahim, Kânimî'ye gelirlerin tamamını ve bütün yetkileri vermeyi teklif ederek geçti.¹³⁸

Seyfiyye hanedanının kaybettiği toprakları geri alarak devleti yıkılmaktan kurtaran Kânimî göçer Kânimbu kabilesini Bornu'ya yerleştirdi. Sultan tarafından kendisine verilen “şehu” unvanıyla yetinse de hem dini bir önder hem de etkili bir kumandan olarak yaşadı. 1814'te yakın çevresini yanına alarak kendi kurduğu

¹³⁴ Mektup metinleri, detaylı bilgi ve haklarındaki değerlendirme için bkz: Muhammed Bello b. Osman b. Fûdî, *İnfâku'l-meysûr fî târihi bilâdi't-Tekrûr*, Rabat 1996, Özköse, Kadir, “Fûlânî Hareketi Önderleri İle Bornu Ulemasından el-Kânimî Arasında Gerçekleşen, Savaş Barış, Tekfir Uhuvvet Tartışmalarının Yer Aldığı Mektuplaşmalar”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2004, yıl:5, S.13, s.189-230.

¹³⁵ Yver, “Bornu”, s.723.

¹³⁶ Kavas, “Kânimî”, *DİA*, XXIV, s.311; Başka bir rivayete göre Kânimî güçlü otoritesinden rahatsız olan Duneme'yi kendisi tahttan indirmiştir: Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.259; Dursun, s.294.

¹³⁷ Turhan, s.121-122; Kavas, “Kânim”, s.310.

¹³⁸ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.268.

Kukava'ya yerleşti ve ülkeyi buradan yönetmeye başladı; sultanın ikamet ettiği Nguru ise sözde merkez olarak kaldı. 1821-1824 yılları arasında Bagirmi'ye karşı düzenlediği seferle güney sınırını güven altına alan Kânimî 1825'te Fûlânîler'e karşı saldırıya geçti.¹³⁹ Bir taraftan fiili egemenliği elinde bulunduran Kânimî diğer taraftan Osman b. Fûdî ve oğlu Muhammed Bello'nun yazışmaları devam ederken amaçlarının bir olduğu ve birbirlerine zarar vermenin anlamsız olduğu kanaatine varılınca taraflar, her iki ülkede de bulunan putperest kabilelerle aralarına (doğu kısmı Bornu; batı kısmı Fûlânîler'e ait olacak şekilde) sınır çekme, onlardan cizye alma ve Gobir, Katsina gibi sınır bölgelerinde birbirlerinin karşılıklı haklarına saygı duyma gibi hususlarda anlaşmaya vardılar.¹⁴⁰ Fakat saldırılar 1827 yılına kadar devam edince Kânimî'nin daha önceden sınırlarına kattığı Hadeca ve Katagum bölgelerini Sokoto'yu başşehir yaparak Nijerya Fûlânî Devletini en geniş sınırlarına kavuşturan Muhammed Bello'ya bırakmasıyla anlaşma sağlandı. 1837'de ölen ve Kukava'ya defnedilen Kânimî yaptığı esaslı faaliyetlerle Bornu devletini güçlendirirken nüfuzunu kaybetmiş olan mayların tükenen yaklaşık bin yıllık yönetimine son verdi. Bazı bölgeleri doğrudan yönetirken diğerlerini sadece vergiyle mükellef kıldı. Genelde de idareyi altı kişiden meydana gelen bir heyetin danışmanlığıyla yürüttü.¹⁴¹

L. Kânimî İdaresini Tekrar Düşürme Teşebbüsü ve Seyfiye Hanedanı'nın Sonu

Sözde devlet hâkimi Seyfiye hanedanının başında May İbrahim bulunurken 1837'te Şehu Muhammed el-Emin el-Kânimî vefat edince işlerin idaresini oğlu Ömer yürütmeye başladı. Zira Kânimî, büyük oğlu Muhammed Bagirmilere karşı savaşırken öldüğü için idareyi ikinci oğlu Ömer'e bırakmak durumunda kalmıştı.¹⁴² Uzun süre işler yolunda gitse de May İbrahim, Ömer'den kurtulmak isteyince Vedây emirinden, Bornu'yu Kânimî ailesinden koruması için yardım talep etti.¹⁴³ Bornu 1846'da Vedây ordusu tarafından bozguna uğratılınca kız kardeşinin kocası tarafından sırrı açığa çıkarılan İbrahim yanındaki saray erkânıyla birlikte tutuklanıp infaz edildi. Bu sırada

¹³⁹ Kavas, "Kânimî", s.311.

¹⁴⁰ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.269.

¹⁴¹ Kavas, "Kânimî", s.311.

¹⁴² Yver, "Bornu", s.724.

¹⁴³ Yver, Seyfiye taraftarlarının Kânimîleri bertaraf ederek eski hanedanı iş başına getirmek istediklerini zikretmiştir: Yver, "Bornu", s.724.

Kânimî ailesinin merkezi Kukava'ya ilerleyen Vedây emiri yeni may olarak İbrahim'in oğlu Ali'nin seçilmesi şartı ve Şehu Ömer'in kendine yıllık vergi ödemeyi kabul etmesi¹⁴⁴ üzerine geri çekildi.¹⁴⁵ Ali b. İbrahim başa geçse de yaklaşık kırk günlük idaresinden sonra Şehu Ömer'in kardeşi Abdurrahman'ın müdahalesiyle öldürülünce bin yıllık Seyfiyye hanedanı fiilen son bulmuş oldu.¹⁴⁶ Şehu Ömer'in bizzat devletin başında bulunması aslında Kânimî ailesinin resmi olarak tahta çıkışını ifade etmektedir. Artık devlet idaresinde, Ömer'in 1881'deki vefatından itibaren elli-atmış yıl kadar hüküm sürecek olan ama bir taraftan da "Afrika fatihi", "Kara Napolyon" gibi sıfatlarla anılan dirayetli lider Rabih b. Fazlullah'ın Bilâdüssûdan'da kurduğu son devlet ve Avrupalıların sömürge döneminin dâhil olduğu Şehular dönemi başladı. Bunlar Şehu Bekir b. Ömer, İbrahim b. Ömer, Haşim b. Ömer, Kiyari(Muhammed el-Emin), Sandurma, Ömer b. Bekir, Bekir Carubal'dır. Aslında şehuların silsilesi Nijerya'nın 1960'da bağımsızlığının tanınmasından sonra da günümüze kadar devam etmektedir.¹⁴⁷

İnzivaya çekilmeyi tercih eden Şehu Ömer hükümet üzerindeki yetkilerini 1853 yılına kadar vezirlerinden el-Hâc Beşir'e, onun ölümünün ardından Abdülkerim'e bıraktı.¹⁴⁸ el-Hâc Beşir'in şehu üzerindeki nüfuzunu kıskanan Ömer'in kardeşi Abdurrahman bir grup asiyle hareket etti ve 1853'te başkaldırdı. Bu süreçte vezir Beşir öldürüldü ve Şehu Ömer de tahtı kardeşi Abdurrahman'a bırakmak zorunda kaldı. Bundan kısa bir süre sonra, azledilen Ömer Dikve'ye sürülmek istenince tekrar yönetimi ele geçirerek Abdurahman'ı idam ettirdi (1854).¹⁴⁹ Ayrıca 1852'de buralarda yolculuk eden ünlü seyyah Henry Barth'la görüşmüştür.

M. Rabih b. Fazlullah'ın Bölgeye Gelişi ve Bornu'yu Zaptetmesi

Vedây'a karşı bir sefer hazırlığı esnasında ölen Şehu Bekir b. Ömer'in yerine kardeşi İbrahim geçti. İbrahim'in kısa süren iktidarının ardından yönetimde söz sahibi olan Şehu Ömer'in diğer oğlu Şehu Haşim zamanında Bahrü'l-Gazel hâkimi Zübeyir

¹⁴⁴ Kavas, "Vedây", s.595.

¹⁴⁵ Bir iddiaya göre May Ali'yi başa getirenler Vedây iktidarı değil Seyfiyye hanedanının taraftarlarıdır: Dursun, s.294.

¹⁴⁶ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.268.

¹⁴⁷ Bkz: Maylar/Sultanlar Listesi

¹⁴⁸ Kavas, "Kânim", s.310.

¹⁴⁹ Yver, "Bornu", s.724.

Paşa'nın komutanlarından Rabih b. Fazlullah ortaya çıktı. Darfur valiliğinde de bulunan Zübeyir Paşa¹⁵⁰ 1875 yılında bölgedeki bazı önemli gelişmeleri Mısır hıdivine bildirmek üzere Kahire'ye gitti. Ancak geçmişteki faaliyetleri ve sahip olduğu güç dolayısıyla geri dönmesi sakıncalı bulunarak burada görevlendirilerek alıkonuldu. Yerine geçen oğlu Süleyman Mısır ordusunun Sudan'daki birliklerinin komutanı ve Hartum valisi Gordon Paşa tarafından Darfur valiliğinden alınarak Bahrü'l-Gazel valiliğine gönderildi. İngiliz komutanlarından Rodolo Gessi Paşa buranın mahalli reisi İdris Uld Dabtar'ın şikâyeti üzerine Süleyman'ı görevden alınca on dört komutanıyla birlikte Mısır ordusuna karşı cephe aldı. Bunlarla başa çıkamayacağını anlayan Süleyman hayatlarının bağışlanması şartıyla teslim olma konusunda komutanlarına danıştı. Müşavirliğini ve 1876-1877 tarihleri arasında onun Bandia valiliğini yapan Rabih ile mücadelenin devamını isteyen beş komutan teslim olmayı reddetti. Ancak daha sonra bu beş komutan gizlice ayrılarak Arap reislerle teslim oldular. Durumu öğrenen İngiliz Gessi Paşa bu beş komutan, Süleyman ve diğerlerini yakalatıp katletti. Zübeyir Paşa'nın ordusundan geriye komutan olarak sadece Rabih ve bin civarında asker kaldı. Rabih Mısır-İngiliz işbirliği içindeki Sudan ordusuyla Darfur ve Bahrü'l-Gazel'de mücadele edemeyeceğini bildiğinden batıya doğru ilerlemeye karar verdi. Teslim olma çağrısına kulak asmayan Rabih b. Fazlullah etrafında topladığı askerlerin reisi oldu ve 1879 senesinde Çad Gölü istikametine doğru emrindeki 800 kadar askerle hareket etti. 1882-1884 yılları arasında Gribingui nehrinin kaynağının bulunduğu bölgeyi kendisine merkez yaptı. 1888'de Sudan Mehdisi'ne tabi olarak onunla beraber çarpıştı. Daha sonra Sudan Mehdisi ile anlaşamayınca müstakil olarak hareket etmeye başlayan Rabih "hareket halinde bir imparatorluk" kurarak Bilâdüssûdan'da hareket etmeye devam etti. Bazı yerleri ele geçirerek buraları vergiye bağladı.¹⁵¹

Rabih'in ele geçirmek istediği ilk önemli devlet Bagirmi sultanlığıydı.¹⁵² Çünkü o ana kadar kırka yakın küçük emirliği hâkimiyetine almıştı. Sultan Abdurrahman Gavrang emrindeki askerlere güvenerek onunla işbirliği yapmayı reddetti. Zübeyir Paşa'nın Mısır-İngiliz ordusunda kazandığı askeri tecrübeye sahip Rabih'in

¹⁵⁰ Güneydoğu Sudan'da köle ve fildişi ticaretiyle meşgul olan Arap tacir ve devlet adamı. Zübeyir Paşa ve Rabih b. Fazlullah hakkında detaylı bilgi için bkz: Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı XX, 2000, s.9-35.

¹⁵¹ Kavas, *a.g.m.*, s.14-16.

¹⁵² Kurtuluş, s.424.

Vedây ve Bornu'dan yeterince yardım alamayan Bagirmi'yi ele geçirmesi zor olmadı.¹⁵³ Bagirmi'den sonra Rabih'in ele geçirdiği ikinci sultanlık emir Salih'in idaresindeki Logone idi. Buranın da zapt edilmesiyle Şari nehrini geçen Rabih'in önünde Bornu'yu hâkimiyeti altına almak için hiçbir engel kalmadı. Rabih o sırada Bornu hükümdarı olan Şehu Haşim'e bir mektup göndererek anlaşmak istedi ama karşılığında ret cevabı alınca aralarında harp zuhur etti.¹⁵⁴ 1892'de Bagirmi'ye saldırıp 1893'te Şari nehrini geçen Rabih Ngala yakınlarında Bornu komutanı Muhammed Tayir'i yakalayıp ordusunu yok etti. Buradan sonra başkent Kukava'ya yöneldi ve ordusunda altı bin askeri bulunan Haşim'i hezimete uğrattı (1893). Haşim bundan çok kısa bir süre sonra yeğeni (Abba) Kiyari tarafından suikasta uğradı. Sonra büyük dedesi Kânimî'nin ismini alan Kiyari devleti Gumsa'dan yönetmeye başlasa da kendisiyle anlaşan Haşim'in öldürülmesine kızan Rabih tarafından yenilerek kardeşiyle birlikte esir edildi. Rabih iki kardeşin Dikve'de ikamet etmesini istedi. Kiyari korkak olmadığını ifade ederek verilecek cezanın uygulanmasını istedi ve aynı yıl içerisinde Mobber'de öldürüldü.¹⁵⁵ Ardından Kukava yağmalandı ve Rabih buraya altı gün mesafedeki Dikve'yi başşehir yaparak altı yıl Bornu'ya hükmetti. Bundan sonra Şehular'ı gözetlemeye başlayan Rabih 1894'te harekete geçen ve Utaro'da şehuluğunu ilan eden Sandurma'yı hemen ortadan kaldırdı.¹⁵⁶

N. Sömürgeci Devletlerin İşgali

Fransa ile Almanya arasında yapılan anlaşmaya göre Bagirmi Fransız nüfuz alanına dâhil edilince Bagirmi sultanı II. Gavrang mecburen Fransa ile anlaşma yapmak durumunda kaldı. Bu anlaşmaya şiddetle tepki gösteren Rabih buraya doğru yöneldi ve toprakları ele geçirdi.¹⁵⁷ Ubangi bölgesinde Fransa'nın özel görevlisi olarak bulunan Emile Gentil adındaki Fransız Rabih'in elinden kurtulan Bagirmi sultanı Gavrang'la ticari anlaşma imzalamak bahanesiyle bölgeye geldi. Fransa'ya Çad Gölü civarının yolunu açacak ve Rabih'i yok edecek bir himaye anlaşması imzaladılar. Rabih'in

¹⁵³ Kavas, *a.g.m.*, s.16-17.

¹⁵⁴ Kavas, *a.g.m.*, s.18.

¹⁵⁵ 14 Nisan 1895 (19 Şevval 1312) tarihli Trablusgarp'tan gelen bir belge ile "Kiyari'nin Rabih'i öldürdüğü, Rabih'in adamlarının da Kiyari öldürmeleri üzerine bunun kardeşinin de Rabih'in adamlarını Bornu'dan kovduğu" şeklinde yanlış bir haber alınmıştı: BOA, *A.MTZ.DH.TG*, 6/67, 14/5/1324.

¹⁵⁶ Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.269.

¹⁵⁷ Kurtuluş, s.424.

konumu Fransa'nın yaptığı ikili anlaşmalar gereği ele geçirmeyi planladığı bölgelerin durumunu tehlikeye sokmaktaydı. Fransızlar ticari anlaşma bahanesiyle başlattıkları girişimlerinde Rabih'in muhalifleriyle yaptığı sözleşmelere "Rabih'e karşı himaye edilmeleri" maddelerini de eklemekteydi. Böylece bölgeye yapacakları seferleri haklı sebeplere dayandıran Fransızlar 1899'da Togbao'da ilk defa Rabih'le çarpıştılar. Çarpışmalar şiddetli bir şekilde devam etti. 1899'da kendisine karşı başlatılan bu savaşta Rabih, öncülüğünü Henri Bretonnet'in yaptığı birliği yendi. Silah bakımından üstün olan Fransa'nın çekilme niyeti yoktu. Ayrıca Rabih'de etraftan istediği silah yardımını alamamıştı. Kuzeyden gelen Fransız askeri birlikleri güneyden gelen Emile Gentil komutasındaki Orta Afrika birliğiyle birleşti ve ordunun komutası Foureau Lamy'e verildi. Aralarında bir sıkıntı çıkmaması için daha önceden tedbirlerini almaya başlayan binbaşı Lamy Zinder'e geldiğinde Şehu Bekir b. Ömer'in (1880-1884) oğlu Ömer b. Bekir'i Bornu tahtına oturtarak onunla anlaştı. İkinci saldırı için hazırlıklarını yapan Fransızlar Kuseri'ye saldırdılar. Burada Rabih kahramanca savaşarak Fransız birliklerine karşı direndi ama 3 Mart 1900'de başı kesilerek şehit edildi.¹⁵⁸ Rabih'in ölümünden sonra Fransa Kânim bölgesini, İngiltere Kukava'yla birlikte Bornu'yu ve Almanya da güney bölgeleri ele geçirdi.¹⁵⁹

Rabih engeli ortadan kalktıktan sonra kendileriyle anlaşarak ona karşı Fransızlarla mücadele eden Bagirmi ve Bornu sultanlıklarına eskiden beri hâkimiyetleri altında bulunan topraklar verilmedi. Hatta bugünkü Kongo, Kamerun, Orta Afrika, Nijer ve Çad ülkelerinin ortasında kalan bu bölgenin tamamındaki topraklar Fransız Ekvator Afrika'sı adıyla tek bir sömürge idaresi altında toplandı. Böylece Fransa Afrika'da elde edebileceği en geniş topraklarına kavuşmuş oldu. Kuzey Afrika dâhil eskiden beri yaklaşık bin yıldır Müslümanlar tarafından idare edilen bu memleketlerde sömürgecilik başladı. İşgal edilen bölgelere misyonerler de kısa zamanda intikal ederek özellikle yeni İslamlaşma hareketleri yasaklanarak putperestler üzerinde Hristiyanlaştırma faaliyetlerini başlattılar.¹⁶⁰ Aslında Fransızlar Rabih'ten sonra

¹⁵⁸ Kavas, *a.g.m.*, s.23-26; Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.269.

¹⁵⁹ Yver, "Bornu", s.725.

¹⁶⁰ Kavas, *a.g.m.*, s.27-28.

Senûsilerle mücadele etmek zorunda kalacaktı. Zira bu topraklarda Senûsiyye tarikatı mensupları hiç de azımsanmayacak bir mukavemet örneği göstermiştir.¹⁶¹

Fransızlar 1900 senesinde Zinder’de Ömer b. Bekir’i Şehu tayin etmişlerdi ama bir sene sonra Dikve’de azledip yerine Bekir Garbai’yi getirdiler. Bekir bir ara Kânim’e kaçtı ama geri getirilip 1902’de tekrar Şehu tayin edildi ve 1922 yılında Maiduguri’deki vefatına kadar öyle kaldı. Vefatından sonra Fransızlar daha önce azlettikleri Ömer b. Bekir’i yönetime geçirince o da 1937 yılına dek Britanya sömürge egemenliği altında Şehu olarak kaldı.¹⁶²

Ağır sömürge döneminden sonra Afrika’nın çeşitli yerlerinde bağımsızlık mücadeleleri devam etti. Ülkelerin bağımsızlıkları tanındıktan sonra çizilen sınırlara göre Kânim Çad ülkesinde kalırken Bornu İngiliz Nijerya’sına idhal edildi. Kânim-Bornu imparatorluğunun toprakları beş ayrı modern devletin sınırları içinde kalarak bazı şehirleri idari bölgelere ve eyalete dönüştürüldü. Tarihi Kânim-Bornu’nun üzerine kurulan bu devletler şunlardır: Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Nijer, Nijerya, Kamerun. Muhammed el-Emin el-Kânimî ailesinden gelen Şehu hanedanının on dördüncü sultanı el-Hâc Ebubekir b. Ömer Garbai el-Kânemî hâlihazırda Nijerya’nın Bornu Eyaleti’nde ikamet etmektedir.

¹⁶¹ Bu konuya ileride değinilecektir.

¹⁶² Palmer, *The Bornu Sahara and Sudan*, s.269.

İKİNCİ BÖLÜM

KÂNİM-BORNU DEVLETİ'NİN OSMANLI İLE MÜNASEBETLERİ

KÂNİM-BORNU DEVLETİ'NİN OSMANLI İLE MÜNASEBETLERİ

Aslında Kânim-Bornu Devleti'nde Seyfiyye hanedanının ilk temas kurduğu Müslüman devlet Fizan'daki Zevîla'da hüküm sürmüş olan Berberîler'in Hevvâre kolundan İbâzî Benî Hattâb Emirliği'dir.¹⁶³ Duneme b. Diabalami döneminde (1210-1248) komşular ve Kuzey Afrika'daki hanedan devletleriyle ilişkiler sürdürüldü. Hatta May Duneme bazı harplerde Tunus'taki Hafsî ailesinin yardımıyla zaferler kazandı ve Tunus yoluyla I. Muhammed el-Müstansır'a hediye olarak bir zürafa gönderdi. Bu dönemde iki saray arasındaki yoğun ilişkilerden sebep Duneme Hafsî liderlerden etkilenecek halife unvanını kullandı ve selefleri de bunu devam ettirdi. Bunun dışında Osman b. İdris Burcî Memlûkleri döneminin ilk sultanı Berkuk'a (1382-1399) bir elçiyle birlikte mektup göndererek resmi bağlar tesis etti. 1484 yılında ise hac seyahati sırasında Abbasi halifesi Abdülaziz tarafından May Ali Gaci b. Duneme'ye Tekrûr devletinin halifesi unvanı verildiği bilinmektedir. Kânim-Bornu yakın komşuları Vedây, Bagirmi ve Sokoto gibi sultanlıklarla da irtibat halindeydi. Ayrıca hac yolculukları sayesinde Mısır'da kurulmuş Müslüman devletlerle görüştükleri kuvvetle muhtemeldir. Duneme b. Muhammed'in (1539-1557) Trablusgarp'ta bulunan Turgut Reis'e elçi göndererek daha önce İspanyollarla yaptığı ticari konulardaki iş birliğini yenilemesi belki de Osmanlı ile ilk temasları teşkil etmektedir. Bütün bu hadiseler Kânim-Bornu'nun dış ilişkileri aktif bir şekilde kullandığına işaret etse de harici münasebetler yalnızca bunlarla sınırlı değildir.

A. Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki Durumu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika sahillerindeki hâkimiyeti ise XVI. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Önce 1517'de Mısır, 1534'te Cezayir topraklarını sınırlarına katan Osmanlı kıtada egemenliğini göstermeye başladıktan sonra 1551'de Trablusgarp'ı, 1574'te de Tunus'u ele geçirerek Kuzey Afrika sahillerine tamamen yerleşti. 1555'te de Habeş beylerbeyliği tesis edilerek Afrika kıtasının hemen hemen doğu kısmını idaresi altına aldı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun kıtadaki hâkimiyeti yalnızca sahip olduğu bu topraklarla sınırlı değildir. Bunun dışında sınırların ötesindeki

¹⁶³ Kavas, "Kânim", s.309.

memleketlerde genellikle diplomatik yollarla dış ilişkiler sürdürülürken bu idare birimlerinin iç işlerine müdahil olduğu, devletlerarası ilişkileri sağlamaya çalıştığı ve aktif bir dış siyaset yürüttüğü görülmektedir. İçişlerine faal olarak katıldığı devletlere verilebilecek bir misal Fas Sultanlığıdır.¹⁶⁴ Bu sultanlıkla ilk temaslar Osmanlı'nın Mısır ve Cezayir'de var olmaya başlamasından sonra özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı zamanına tekabül etmiş ve daha sonra farklı derecelerde seyrederek sürmüştür. Osmanlı, burada iktidar mücadelesi verilirken başlarda Vattasîler'in yanında yer almakla birlikte zaman içerisinde Sa'dîler'i desteklemeye başladı. Hatta çoğu zaman hanedan içerisindeki taht kavgalarında etkin rol alarak taht namzetleri arasında siyasi olarak arzu ettiklerini destekledi. Başa geçen idarecilerse cülus haberlerini Dersaâdet'e bildirmeyi kendilerine vazife bilmişlerdi.

Fas tahtına geçecek kimseler Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarlıklarını onaylaması ihtiyacını hissetmelerinin yanında egemenlikleri için ancak bu sayede halktan biat alabilmişlerdi. Pek çok kez de Osmanlı askeri gücü sayesinde zaferler kazanmışlardı. Özellikle Sa'dî iktidarından sonra devlet nizamı, askeri teşkilat ve ekonomi Osmanlı model alınarak şekillendirildi. Hâkim olabilmek adına bu gücü arkalarına alabilmenin ehemmiyetini fark etmelerinden mütevellid çoğu kez İstanbul'a devlet adamlarından oluşan heyetler ve kıymetli hediyeler gönderdiler. Bu sayede Osmanlılar bazı dönemlerde kendi adına para bastırılmasını ve halife için hutbe irad edilmesini sağlamıştır. Bunda hilafet makamının ve dönemin yegâne güçlü devleti olmanın tesirleri oldukça fazladır. Bu coğrafya ile ilişkiler bazen gerginleşse bazen de normal seyrinde devam etse de her zaman tek taraflı olmadı; 1830 Temmuzunda Fransızların Cezayir'i işgalinde Türklerin bölgeden çekilmesiyle Tilimsân ahalisi hamisiz kalınca Fas sultanından onların biatlarını kabul etmesi talep edildi.¹⁶⁵

Ancak Osmanlı Devleti'nin kıtadaki dış ilişkileri sadece kuzeydeki sultanlık ve krallıklarla sınırlı kalmamış bunun dışında da muhtelif ilişkiler geliştirilmiştir. Nitekim diğer yerlerde bulunan bazı Müslüman emirlikleri de aynı şekilde hareket ederek

¹⁶⁴ Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1969, S.23, s.111.

¹⁶⁵ Bilge, Mustafa L., "Fas(Osmanlı-Fas Münasebetleri)", *DİA*, İstanbul 1995, XII, s.191.

bağlılıklarını bildirmekte, muhtelif vesilelerle heyetler göndermekte ve Osmanlı hükümdarının halife sıfatı ile kendileri ile irtibat kurmasını arzu etmekte idiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun fiili olarak var olduğu topraklar haricinde münasebet tesis ettiği ve doğrudan temaslar kurduğu yerlerden birisi de Afrika içlerinde hatta neredeyse tam ortasında yer alan Müslüman Kânim-Bornu'dur. Zaten Osmanlı Sahrâ altında muhtelif zamanlarda ve muhtelif hususlarda varlığını göstermekteydi. Bu coğrafyada yaklaşık bin yıl kadar hüküm süren Kânim-Bornu sultanlığı oldukça uzun süren tarihi içerisinde başta Müslüman oluşunun da gereği olarak büyük Osmanlı İmparatorluğu ile irtibata geçti. Bunun gerçekleşmesinde Trablusgarp Eyaleti, özellikle bu eyalete bağlı bulunan Fizan sancağı önemli bir rol oynamaktaydı. Trablusgarp Eyaleti ile sınırın ortak olması ilişkilerin geliştirilmesinde olumlu bir etkiye sahipti. Gerçekten de Fizan sancağı, merkezi Murzuk ile Merkezî Afrika'ya en yakın Osmanlı toprağıydı.¹⁶⁶

B. Kuzey-Güney Arasındaki İrtibat

Geçmişte dünyanın diğer pek çok yerinde olduğu gibi Afrika kıtasında da ticaret yolları iletişimin en mühim unsurları arasında yer alıyordu ve bu yollarda cereyan eden hayatlar bambaşka dünyaları var etmişti. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta ve Batı Afrika'da kuzeyi güneye bağlayan üç büyük ticaret yolu Akdeniz ile Sahrâ arasında akan trafiğin büyük bir bölümünü taşımaktaydı. Bunlar:

- 1-Batıda Taghaza-Tinbüktü yolu
- 2-Hevsâ ülkelerine varan Gadamis-Ahir(Ayir) yolu
- 3-Bornu'ya giden Fizan-Kavar yolu

Bunlara ek olarak doğuda Bingazi-Kufra-Vedây yolu bulunmakla birlikte birincisine Sicilmase, Valata; ikincisine Gat; üçüncüsüne de Murzuk istikametleri ilave edilmelidir.

Bu yollar daha doğrusu burada akan ticaret Kuzey Afrika ile Bilâdüssûdan arasında geçilmesi zor engellerden biri olan Sahrâyı bir köprüye dönüştürdü. Batı

¹⁶⁶ Orhonlu, s.112.

dünyasının Afrika'daki ürünlere ihtiyacı ve Afrika'nın bu bölgelerinde yaşayan halkın ticari temayülü kıta tarihinde dış ticareti en başta gelen amil haline getirmişti. Üçü de dünyanın en eski ticaret yolları arasında yer alan bu yollarda kervanların büyük tehlike ve sıkıntılarla geçebildikleri susuz merhaleler olmakla beraber bunların zamanla tüccarlar için diğerlerine nazaran en kısa ve en emin güzergâhlardan olduğu kabul edilir. Her biri aşağı yukarı iki aylık bir kervan yolculuğu demektir. Aynı zamanda bu yollar üzerinde ne savaş ne de karaborsa gibi olaylar görülürdü; dolayısıyla kervanlar bu ve benzeri sebeplerle asırlarca inkıta uğramadan yollarına devam etti.¹⁶⁷ Zaten Sahrâaltı Afrika da denilen Bilâdüssûdan coğrafyasıyla en etkili iletişimi Trablusgarp ve Bingazi'den giden tüccarlar sağlıyordu.¹⁶⁸

Trablusgarp ise Büyük Sahrâ'nın giriş kapısı olup¹⁶⁹ 1551'de Sinan Paşa vasıtasıyla ele geçirildiğinde valiliğe tayin edilen Murad Ağa, Fizan'a kadar bugünkü Libya devletinin tamamına yakını Osmanlı topraklarına kattı. Ardından gelen Turgut Reis'in dokuz yıllık valiliğinde kabilelerin tamamı devlete tabi kılındı.¹⁷⁰ Hiç şüphesiz en önemli ve en geniş sancağı ise Fizan'dı. Merkezi Murzuk olan Fizan diğer sancaklara nazaran daha geniş olduğu gibi Orta Afrika'ya en yakın Osmanlı sancağıdır.¹⁷¹ Sahrâ çölünün güneyinde kalan bölgelere en kestirme yolun buradan geçmesiyle siyasi ve iktisadi ehemmiyeti haiz ve yıllık ticari geliri bir buçuk milyondan aşağı olmayan bu merkez tabii olarak esir ve altın ticareti bakımından da oldukça ehemmiyetliydi.

Aslında Fizan sancağı ticaret ve ulaşım açısından Bornu için olduğu kadar civar kabile ve devletler hatta Avrupalılar için son derece önemliydi. Sudan'dan Akdeniz'e ulaşan en kısa ticaret yolu üzerinde bulunması dolayısıyla Fizan tarih boyunca önemli bir ticari bölge olmuştur. En önemli ticaret merkezleri Zevîla, Trâgen ve Murzuk'tur. Bu yoldan başta köle olmak üzere fildişi, bakır, deve kuşu tüyü ve kürk gibi mallar Akdeniz limanlarına taşındı. Fizan hurma ve karbonat ihraç ediyor, Avrupa'nın cam, tekstil ve metal ürünleriyle ilaç ve baharat gibi malları yine aynı yolla

¹⁶⁷ Bovill, s.237; Orhonlu, s.115-116.

¹⁶⁸ Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahrâaltı Afrika'daki Müttefikleri: Bilâdüssudan Sultanlıkları", s.12.

¹⁶⁹ Orhonlu s.116.

¹⁷⁰ Kavas, "Trablusgarp", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, s.288.

¹⁷¹ Orhonlu s.117.

Afrika'ya gönderiliyordu.¹⁷² Bu coğrafyada özellikle fazla nüfus sebebi ile Bornu ülkesi esir ihraç eden yerlerden biri oldu. XIX. yüzyıla ait kayıtlarda yılda dört binin üstünde esir ihtiva eden kervanların Murzuk ve Trablusgarp'a sevk edildiğini fakat çoğunun yolda telef olarak çok az miktarının bu yerlere varabildiği kaydedilmektedir. Ayrıca aralarında Bornu'un da bulunduğu Sudan devletlerinden külliyetli miktarda kuş tüyü Trablus üzerinden İngiltere'ye sevk edilmekteydi.¹⁷³ Diğer taraftan Akdeniz ve Mağrip ticaretinin en önemli maddelerinden biri de altındı. Altın kuzey topraklarına Fizan'dan Trablus'a Garamantian yolu, Nijerya'dan Fas'daki Sicilmase'ye Taghaza yolu olmak üzere iki ana kanaldan giderdi. Özellikle Fizan yolu hakkında Barth, Rohlf, Nachtigal gibi seyyahlardan ayrıca Denham ve Clapperton'nun diğerleriyle yaptığı seyahatlerden tafsilatlı bilgi edinilmektedir.¹⁷⁴

Trabluslular şu üç hattı kullanarak içerilere girmektedirler: Sudan-ı vüstâ, Bornu ve Vedây güzergâhı.

Birincisi; Gadâmis, Gat, Ayir, Zinder kasabalarından ve Tevârikler'in Ezgar ve Hoggar kabileleri arasından geçerek Kano ve Sokoto'ya giden yoldur ve ticaretle meşgul olan Gadâmislilerin kontrolündedir. 1897 senesinde bu yol üzerinden Sudan'a giden kâfile 500.000 franklık eşya götürerek Kânim'de 800.000 frank kıymetindeki yerli mallar ile mübadele etmişti. Fakat İngilizler Nijer civarına geldiklerinden beri Trabluslular'ın buralardaki alışverişi hayli azalmıştır. İngilizler'in West-African Lines Kumpanyasına mensup Elder Dempster TC adındaki Liverpool gemi şirketi Lagos'tan Nijer ve Bornu'ya küçük vapurlar işleterek yerel ticareti eline almıştır. Ticaret malları vapurlarla nehirden geçirilerek Lokoca'ya getirilir buradan da Vuzîzî yolu takip edilerek Sarya'da biri Sudan merkezlerinden Kano diğeri Bornu'daki Kûka'ya sevkolunmak üzere ikiye ayrılırdı.

İkincisi; Murzuk'tan başlayarak Tecchri, Kavar vahasının merkezi Bilma ve Çad Gölü kenarında Ücigmi ve Kûka'ya kadar uzanır. Bu hat Afrika-yı Merkezî'ye giden yolların en kısa ve en kolayı olup kabileler altı ay içinde gidip dönerlerdi.

¹⁷² Kahraman, Kemal, "Fizan", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, s.162.

¹⁷³ Nuri, Mehmet - Naci, Mahmut, *Trablusgarp*, yay. haz.: Ahmet Kavas, Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan, İstanbul 2012, s.75.

¹⁷⁴ Bkz: Bibliyografya.

Yolculuk sırasında kabileler birtakım hurmalıklardan ve sulak yerlerden geçtiği için nispeten meşakkati azdır.

Üçüncüsü; Bingazi'den hareketle önce Kufra arazisinden, ardından Tibesti Sahrâsından geçilir. Bu yol üzerinde yolculuk süresi 8-12 ay arasında olmakla birlikte mevsime göre değişmektedir. Diğer yollarda olduğu gibi bu yolda muhtelif mahallerde tüccarların deve değiştirmek imkânı olmayıp bizzat satın aldıkları develerle eşyalarını nakledelelerdi. Senûsi tarikatı sayesinde sükûnet ve güvenliğin sağlanmasıyla herhangi bir tehlike olmadan bu yol üstünde küçük kabileler bile yolculuk edebilmişlerdir.¹⁷⁵

Kıtanın kuzeyi ile irtibatı Trablusgarp vasıtası ile kuran Kânim-Bornu devletinin dışarıyla temaslarını gerçekleştirdikleri yollardan biri de hac ibadeti için yaptıkları seyahatlerdi. XVII. yüzyıl meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi bu devletin sultanı ve ahalisi için çok kısa bilgiler verirken Sencalüddin isimli Bornu hükümdarı ile Akabe'de görüşüğünü belirtmektedir.¹⁷⁶ Bornu sultanları silsilesinde bu isim ya da en azından lakaba sahip herhangi bir may bulunmamakla birlikte bunun 1644-1680 yılları arasında hüküm sürmüş olan Ali b. el-Hâc Ömer olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁷⁷ Zaten Bornu hükümdarları sekiz ay gibi uzun süren hac ziyaretleri vesilesi ile Osmanlı topraklarından geçmekte ve Osmanlı resmi makamları ile iletişim kurmaktaydı.¹⁷⁸ Hatta bu seyahatleri esnasında Mısır'a oldukça fazla altın bırakmaktaydılar.¹⁷⁹

C. İlk Ciddi Temaslar

Trablusgarp 1510 yılında İspanyollar tarafından alınmadan önce Akdeniz sahillerindeki Müslüman emirliklerle yakın ilişkiler içinde olan Kânim-Bornu, 1551'de Osmanlı Devleti bugünkü Libya topraklarını İspanyollar'dan kurtarıncaya Osmanlı ile doğrudan temaslar kurdu. Trablusgarp'ı İspanyolların elinden alınca Bornu ile irtibata

¹⁷⁵ Nuri-Naci, s.69-70. Gene Trablusgarp'ın ilk asırlardaki tarihi ve güneye giden eski yollar hakkında aynı esere müracaat edilebilir: s.113-116.

¹⁷⁶ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali-Cibuti-Kenya-Tanzanya* (haz.: Seyit Ali Kahraman), 10. Kitap 1. Cilt, İstanbul 2011, s.78.

¹⁷⁷ Orhonlu mezkûr makalesinde May Ali'nin Mısır'da vefat ettiğini ifade edip Palmer'dan da alıntı yaparak onun Mısır'da gömülü olduğunu buna delil getirmiştir. Hâlbuki Dierk Lange'nin tahkik ettiği Dîvân'a göre sultanlar içerisinde sadece Hummay b. Abdülcelil ile Duneme b. Hummay'ın Mısır'da vefat ettikleri bilinmektedir. Dîvân'da May Ali'nin ise N'Gazagamu'da öldüğü kayıtlıdır. Evliyâ Çelebi'nin "mestûr u mahbûs kaldı" lafzını vefat etti olarak anlamlandırmamak daha isabetli olsa gerektir.

¹⁷⁸ Orhonlu s.115.

¹⁷⁹ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s.78.

geçen Osmanlı Akdeniz havzasındaki mahalli idarelerle olan mevkiini yeniden temin etmişti. Böylece Büyük Sahrâ'nın güneyinde kalan Müslüman sultanlıkların Akdeniz havzasıyla olan ticaret ve hac kervanlarının yolu yeniden açılmış oldu. 1555- 1556'da iki devlet arasında dostluk ve ticaret antlaşması imzalandı. Daha sonraki dönemde Bornu devletinin en kudretlisi İdris b. Ali Elevma, hükümdarlığının ilk yıllarında hacca gittiği zaman Osmanlı Türklerinde ateşli silahları görerek savaştaki değerini anladı. Daha sonra ordusunu ateşli silahlarla teçhiz etmeye başladı ve bu silahları Osmanlı Türklerinden temin etti.¹⁸⁰ Bu, Songay Devleti kumandanlarından Judar Pasha'yla birlikte ateşli silahların Batı Sudan'da görülmeye başlamasından çok az zaman önceydi.¹⁸¹ Neredeyse aynı tarihlere rastlayan Osmanlı'nın çok uzaklardaki Açe'ye gönderdiği askeri-teknik yardımlar ve Afrika kıtasında Habeşistan Hristiyan krallığına savaş açan Ahmed el-Mücahid(Ahmed b. İbrahim)'in Hristiyan kral Galavdevos ve müttefiki ünlü denizci Vasco de Gama'nın oğlu Cristavao de Gama'ya ait kuvvetleri Osmanlı'dan aldığı silah yardımıyla yenilgiye uğratması¹⁸² Bornu sultanı İdris'in de İstanbul'dan ateşli silahları temin edebileceğini göstermektedir. İdris bu sayede rakiplerine üstünlük temin ederek güç ve nüfuzunun artmasını sağlayan başarılı savaşlar yaptı. Elde ettiği ateşli silahlar sayesinde bölgede gücünü arttırarak Tîbûlar'a ve So kabilesine ait toprakları ve Kano'yu Kânim sınırlarına dâhil etti.¹⁸³ Aynı zamanda devletin iktisadi gücünü en yüksek seviyesine çıkararak Trablus ve Mısır dolayısıyla Osmanlı devleti ile siyasi ve kültürel bakımdan sıkı temaslarda bulundu.¹⁸⁴ Fas'taki Sâ'dîler'le iyi münasebetler kuran may İdris emniyet ve asayîşi sağladığı ülkesinde refah seviyesini yükselttiği gibi Turgut Reis'e heyetler gönderdi.¹⁸⁵

Fizan kadısının İstanbul'a gönderdiği mektuptan öğrenildiğine göre Murad Paşa (1551-1556), Turgut Paşa (1556-1565) ve Kılıç Ali Paşa (1567-1571)'nin beylerbeylik zamanlarında vilayet mamur iken yılda 1140 miskal maktu olarak göndermek zorunda idiler. Fakat Mustafa Paşa zamanında buradan 3000 miskal altın alınmaya başlanmıştı. Trablusgarp beylerbeyi Cafer Paşa döneminde de bir takım

¹⁸⁰ Kavas, "Nijerya", *DİA*, İstanbul 2001, XXXIII, s.109.

¹⁸¹ Trimmingham, John Spencer, *A History of Islam in West Africa*, Oxford University 1962, s.122.

¹⁸² Özbaran, Salih, "16. Yüzyılda Asya'da ve Afrika'da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlı'nın Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 22-26 Eylül 1986), Ankara 1993, IV, s.1477-1478.

¹⁸³ Kavas, "Kânim", s.309.

¹⁸⁴ Orhonlu, s.114-115.

¹⁸⁵ Kavas, "Kânim", s.309.

haksızlık ve usulsüzlüklerin yapıldığı anlaşıldığından halkın zulme uğratılmasının hiçbir şekilde kabul edilemeyeceği, yapılan haksızlıkların giderilerek yeniçeriler ve diğer askeri birimlere de bir düzen verilmesi hakkında Trablusgarp beylerbeyi ve kadısına hükümler gönderildi (1572).¹⁸⁶ Bunun yanı sıra Fizan sancakbeyi Ali Bey'in etrafa gönderdiği kaidler¹⁸⁷ evvelce hiç de teamül olmayan şeyler ihdas ederek halka baskı yaptıklarından dolayı ve o sıralarda yağmur yağmaması sebebi ile kıtlık zuhur edince, halk başka yerlere göç etmek üzere Sudan taraflarına gitmekte idi. Geride kalanlar, göç edemeyecek durumda bulunan yaşlı kimseler ve fakirler olup istenen 3000 miskal altını verecek durumda değillerdi. Fizan kadısının mektubunda, sancağın “âyan ve meşâyihî”nin de bu husustaki kanaatleri aksettirilmekteydi. Buna dayanarak İstanbul'dan “Trablus-ı magrib” beylerbeyine gönderilen hükümde; ahaliden veremeyeceğinden fazla vergi istenmeyerek verebilecekleri vergiden Fizan sancak beyi yılda 200.000 akçesini aldıktan sonra kalanını göndermesi, kaidlerin ise sık sık değil iki üç ayda bir gönderilerek halka baskı yapılmaması ve para almak için yeni usuller ihdas edilmemesi tenbih edildi. Bu arada yerlerinden ayrılmak zorunda kalarak perişan olan kimselerin tekrar eski yerlerine getirilip yerleştirilmeleri emredilmiştir.¹⁸⁸ Bunun yanı sıra İstanbul'dan Fizan sancak beyine yazılan hükümde sancağa tüccar olarak gelip vilayetin mamur ve âbâdan olmasına sebep olan “hâkimler” ile iyi geçinmesi tavsiye olunmuştur (1574).¹⁸⁹

Burada geçen hâkim kelimesi Osmanlı kontrolünde olmayan komşu ülkelerin idarecileri veya hükümdarları için kullanılmaktadır. Yerli olan bu hâkimler güney-kuzey yönünde cereyan eden ticaret yolunu geniş ölçüde etkileyen ve bu ticareti ayarlayan, bazısı muhtemelen aşiret reisi olan kimselerdi. Bu bakımdan, İstanbul'dan Fizan sancakbeyine gönderilen hükümde¹⁹⁰ Fizan topraklarının refahına sebep olan ticaretin devamı için, hâkimler ile iyi geçinmesi tavsiyesi, bu hususu takviye etmektedir.

¹⁸⁶ MD, nu. 18, s.146, hüküm nu. 306.

¹⁸⁷ Başka manaları olmakla birlikte daha ziyade kumandan manasında kullanılmaktadır. Bu manada Arapça konuşulan her yerde en eski zamanlardan bugüne kadar kullanıla gelmiştir. Garp İslam memleketlerinde hala bazı memuriyetler için kullanılmaktadır. Garpta kaid tabiri askeri hizmete tabi bir kabile veya bir eyalet üzerinde hem askeri hem mülki salahiyetleri haiz olan ve Fas'ta yakın devre kadar olduğu gibi, bir kalede oturan vali için kullanılır. Şehirlerdeki ise kaid değil âmildir. Fas'ta bir köy reisi topladığı bir askeri birliğin başına geçinde fiilen kaid olur. Fas'tan Tunus'a kadar kaid kelimesi bazı saray veya hükümet işlerini veya amme hizmetlerini salahiyetle ifa eden kimseler için de kullanılır: Kampffmeyer, G., “Ka'id”, *IA*, VI, s.101.

¹⁸⁸ MD, nu. 23, s.318, hüküm nu. 706.

¹⁸⁹ MD, nu. 23, s.315, hüküm nu. 698.

¹⁹⁰ MD, nu. 23, s.315, hüküm nu. 698.

Aynı hükümde bulunan diğer bir ibare, hâkimler ile tespit edilemeyen bir tarihte silahlı bir çatışma olduğunu, bu sebeple, yolların kapandığını, Fizan sancakbeyi olan Ali Bey'in idaresi sayesinde, bu savaşın sona erdirilip, yolların açılmasının temin edildiği öğrenilmektedir. Bu aynı zamanda sınırları kesin olarak tespit edilemeyen ve Osmanlı toprakları ötesindeki devlet veya insanlarla bir münasebetin mevcut olduğunu da göstermektedir.¹⁹¹

O sırada Trablusgarp'ın Tunus beylerbeyliğine bağlı olması hasebiyle¹⁹² 23 Mayıs 1577 tarihli Tunus beylerbeyine hitaben yazılan bir hükümde¹⁹³ Fizan sancak beyi ile serhadde olan beylere o taraf ile iyi münasebette bulunulması, o “canibe dahl ve taarruzda” bulunmamaları emredildi. Zira belgede May İdris Elevma'nın arz-ı ubûdiyetinden ve sonrasında bazı şikâyetlerinden bahsedilmektedir. Sınırlardaki bu hâkimlerin Bornu devletine tâbi olduğu muhakkaktır. Zira bu tenbih ve talimatlar 1574 de İstanbul'a gelen bir Bornu elçilik heyetinin, diğer istekler ile beraber dile getirdikleri şikâyetleri üzerine İstanbul'dan ilgili makamlara gönderilmiştir.¹⁹⁴

Aslında Bornu-Osmanlı ilişkilerine dair Osmanlı tarihlerinde/kroniklerinde bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat XVI. yüzyılda Bornulu mayların bu yönde teşebbüsleri olduğu kaydedilmelidir. Onları böyle bir arayışa iten faktörlerden bir tanesi kadim ticaret yolları üzerinden sürekli ve kesintisiz bir ticaret akışının sürmesiydi. Ayrıca mayların civardaki düşmanlara karşı kullanmak için Türklerin silahlarından faydalanma arzusu ve az da olsa birkaç Osmanlı askeri birliğini yardım için çağırma isteği bu nedenlerden bazılarıydı. Aslında hepsinden öte Bornulu idareciler zamanın en büyük Müslüman gücü olan Osmanlı devleti tarafından tanınarak iktidarlarının meşruiyetini ispatlamak niyetindeydiler.¹⁹⁵ Bornu devleti, tarihlerindeki en büyük sıkıntılardan biri olan Bulele tehlikesi ile bir şekilde başa çıkabilmekteydi fakat aynı şey Hevsâ devletlerinden Kebi için söz konusu değildi. Songay'a karşı kazandığı zaferle bağımsızlığını elde eden Kebi 1540-1550 arasında bir barış antlaşması yaparak yönünü Bornu'ya doğru çevirmişti. Her iki devletin de bölgedeki çıkarları aşikârdı ve may

¹⁹¹ Orhonlu, s.119-120.

¹⁹² İlder, Aziz Samih, *Şimalî Afrikada Türkler*, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul 1937, II, s.128.

¹⁹³ MD, nu. 30, s.188, hüküm nu. 440.

¹⁹⁴ Orhonlu, s.120.

¹⁹⁵ Martin, B. G., “Kanem, Bornu, and the Fezzân: Notes on the Political History of a Trade Route”, *Journal of African History*, Vol. 10, No. 1, 1969, s.22.

Muhammed b. İdris ve Duneme b. Muhammed zamanında çatışmalar devam etti. Hâkim oldukları topraklarda maruz kaldıkları büyük ölçekli saldırılardan sonra Kebi tehlikesinden çekinen Bornu mayaları yardım için Trablusgarp'taki Osmanlı Türklerine yöneldi. May Duneme b. Muhammed, bazı kaynaklara göre babası Muhammed b. İdris de, Trablus'ta Osmanlı hâkimiyetini tesis eden Turgut Reis'e elçi göndererek bir anlaşma yaptılar ve İspanyollar'la yaptıkları ticari konulardaki iş birliğini yenilediler.¹⁹⁶

D. Bornu Elçilik Heyetinin İstanbul'a Gelişi

May İdris Elevma dönemine gelindiğinde o, hem tahta çıkışını bildirmek hem halifeye sadakatini sunmak hem de Trablusgarp valileriyle yapageldikleri anlaşmaları¹⁹⁷ baypas edip isteklerini doğrudan Osmanlı sultanına bildirerek aralarındaki ittifakı yenilemek maksadıyla İstanbul'a bir heyet gönderdi. Bu heyetin başında el-Hâc Yusuf adlı bir kimse vardı. Elçinin geleceğini bildiren belge 13 Nisan 1574 (20 Zilhicce 981) tarihli olup gelen elçilik heyetini karşılamak için yirmi kişiyi göndermesi ve yolda kendilerine zarar gelmeyecek şekilde korunması, İstanbul'a gelecekları zaman da Fizan sancak Beyi İsa'nın adamları ile birlikte Kaid Ferhad'ın gemisiyle gönderilmesine dair Trablusgarp beylerbeyine hitaben yazılan hükümdür.¹⁹⁸ Gelen elçilik heyetinin Osmanlı devletinden, Bornu ahalisinden hac farızasını ifa etmek için Mekke'ye gidenlere kimsenin taarruz ve hücum etmeyerek emniyet içinde gidip gelmelerinin sağlanmasını; ticaret için gelip gidenlerin de emniyetlerinin temin edilmesini talep ediyordu. Verilen hükümde bunlara ilaveten ticaret yoluyla gelip hacetmek isteyenlerden standardın dışında vergi alınmaması emredildi.¹⁹⁹

May İdris'in gönderdiği mektuptaki talebi üzerine hac farızası ile ilgili olarak, gene Bornulular'a ait olmak üzere bazı hukuki esaslar tespit edilmekteydi; buna göre, hac için giderken yolda vefat eden kimselerin mal ve mülkleri oğlu olanların oğluna, oğlu olmayanların da "şer'-i şerîf muktezasınca" vârisi olanlara eksiksiz olarak verilmesi esası kabul edilerek bu hususta Mısır beylerbeyine de bir emir gönderildi.²⁰⁰

¹⁹⁶ Martin, s.23; Kavas, "Kânim", s.309; Yver, "Bornu", s.723.

¹⁹⁷ Sami, II, s.1377.

¹⁹⁸ MD, nu. 24, s.130, hüküm nu. 359.

¹⁹⁹ MD, nu. 40, s.61, hüküm nu. 137; MD, nu. 40, s.61, hüküm nu. 138.

²⁰⁰ MD, nu. 40, s.87, hüküm nu. 197.

Bornu elçisi el-Hâc Yusuf'un İstanbul'da beş yıl kaldığı ve 1579 (Evâil-i Recep 987)'da memleketine hareket etmek üzere İstanbul'dan ayrıldığı öğrenilmektedir. Bu haseple dönerken kendisine lazım gelen kolaylığın gösterilmesi hususunda Tunus beylerbeyine,²⁰¹ Mısır beylerbeyine,²⁰² Fizan sancağı beyi Sinan Bey'e²⁰³ ayrıca birer emir gönderildi. Ayrıca Osmanlı padişahından Bornu hükümdarı İdris'e hitaben yazılan Arapça iki name-i hümayun da ona takdim edilmek üzere gönderildi.²⁰⁴

Bu name-i hümayunlarda hac ve ticaret hususlarında yukarıda temas edilmiş olan hudut ve karakolların tüccar ve hacı adaylarına açık olduğu beyan edilmektedir. Bunun dışında bir hudut kalesinin adı geçmektedir. Kırân veya Kurân diye okunabilen kalenin kendilerine verilmesini adı geçen elçi şifahen talep etmiştir. Gönderilen name-i hümayunda ise bu istek reddedildi.²⁰⁵ Böyle bir kalenin adı ve yeri tespit edilememekle birlikte bunun, belki de Fizan adının “zel” harfindeki bir nokta eksikliği ya da “fe” harfine kayması ile kaynaklanmış olması lazımdır. Fizan, bir tarihte eski Kânim devletine tabi olduğu için, Bornu devletinin, kendileri için hayati bir önemi olan Fizan'ı istemeleri bir bakıma tarihi gerçeğe de uygundur. Namelerde kullanılan nasihat ve tenbih ifadeleriyle melik İdris'ten idaresi altındaki ülkeleri koruması, idaresindeki halkı adaletle yönetmesi ve Osmanlılara bağlı huduttaki bazı kale kumandanları ile de iyi geçinmesi istenmekte idi.²⁰⁶

İdris dönemiyle ilgili bir iddiaya göre Bornu hükümdarı başka bir zaman Osmanlılardan kâfirlere karşı cihat yapmak için yardım istemişti. Ayrıca daha sonra Türklerin İdris'in ordusunda ateşli silahları kullanmak ve öğretmek için Bornu'ya geldiklerine işaret eden kayıtlar olduğu ileri sürülmüştür: çağdaş bir İtalyan (Neapolitan) kaynağına göre birçok Türk talihlerini denemek üzere bir araya gelmişler ve kendilerine büyük miktarda para verilmiştir.²⁰⁷ Ancak Osmanlı askerlerinin eğitim için farklı dönemlerde Harar ve hatta Vedây'a kadar giderek burada ateşli silahların

²⁰¹ MD, nu. 30, s.188, hüküm nu. 439.

²⁰² MD, nu. 40, s.61, hüküm nu. 138.

²⁰³ MD, nu. 40, s.61, hüküm nu. 137.

²⁰⁴ Bkz. Belge 1, 2, 3.

²⁰⁵ MD, nu. 30, s.212, hüküm nu. 494.

²⁰⁶ MD, nu. 30, s.212, hüküm nu. 494; MD, nu. 30, s.215-216, hüküm nu. 496.

²⁰⁷ Martin, a.g.m., s.25-26.

kullanımını öğrettikleri bilinmekle birlikte²⁰⁸ Türk vesikalarında yukarıdaki iddiaları teyid edecek bir işaret mevcut değildir.

Elçilerin geri dönüşü hakkında May İdris devrinin ilk on iki yılını kaleme alan Bornu saray tarihçisi Ahmed b. Farto eserinde yine sultanın bir seferi sırasında İstanbul'dan gelen el-Hâc Yusuf ve yanında yerli tüccarların da olduğu Osmanlı padişahının elçileriyle(messengers) karşılaştıklarını kaydetmişti.²⁰⁹ Ancak eserinde tarih olmadığı için tam bir tarih vermek mümkün değildir. Ayrıca Osmanlı belgelerinde Bornu elçilerinin yanında bir heyet gönderildiğine dair bir kayda (henüz) rastlanmamıştır.

E. Karanlık Bir Dönemden Sonra Yeni-Yoğun İlişkiler

Kânimî zamanında temelleri atılan ve oğlu Ömer döneminde şehu hanedanlığına dönüştürülen Kânim-Bornu, Kânimî'nin faal egemenliği zamanında Trablusgarp'taki Karamanlı hanedanıyla, 1835 yılında buranın doğrudan merkeze bağlanması üzerine İstanbul'la yakın münasebetler tesis etti. Şehu Ömer'in oğulları Bekir, İbrahim ve Hâşim de Osmanlı Devleti ile bu ilişkilerini sürdürdüler.²¹⁰ İdris Elevma'dan sonra Kânimî ailesinin ortaya çıkıp idareyi devralışına kadarki iki yüz-iki yüz elli yıllık zaman diliminde ilişkilerin ne derecede seyrettiği, doğrudan mı yoksa Trablusgarp'taki değişen yönetimler üzerinden dolaylı yollardan mı sürdüğü hakkında somut verilere vakıf değiliz. Belki de bu aradaki kopukluğun sebebi yine Trablusgarp'taki değişen idareler (Dayılar Dönemi 1603/1711, Karamanlı Hanedanı 1711/1835) ya da kifayetsiz maylar sebebiyle devletin Kânimî egemenliğine kadar süren bir gerileme süreci geçirmiş olmasıdır. Kıtılık gibi sebeplerden zor bir dönem geçiren devlet içine kapanmaya mahkûm olmuştur. Ayrıca 1577 yılında Fizan'ın III. Murad tarafından Osmanlı devleti sınırlarına katılmasıyla bu tarihten sonra daha ziyade Fas'taki Sa'dî hanedanına yaklaşıldığı unutulmamalıdır.²¹¹ Fakat daha eskiden bile Kânim-Bornu devletinin Dersaâdet'e ulaşabildiği düşünülürse arada geçen iki buçuk asırlık dönemde karşılıklı münasebetlerin devam ettiğini söylemek, hakkında net

²⁰⁸ Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Sahraaltı Afrika'daki Müttefikleri: Bilâdüssudan Sultanlıkları", s.12.

²⁰⁹ Palmer, *Sudanese Memoirs*, s.69.

²¹⁰ Kavas, "Kânim", s.310.

²¹¹ Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Afrika'ya Yönelik Dış Politikası", s.173.

bilginin olmamasını ise somut delillerin ve vesikaların daha gün yüzüne çıkmamış olmasına hamletmek mümkündür.

Muhammed el-Emin el-Kânimî devletin tarihinde ortaya çıkınca bizzat tahta oturmasa da aktif rolünü devam ettirmiş, vefatından sonra yerine geçen oğlu Ömer Seyfiyye maylarının sonuncusu Ali b. Delatu'nun ölümüyle Kânim-Bornu tahtına geçmişti. Faal yönetimde Kânimî ailesi bulunmakla birlikte Osmanlı imparatorluğu ile münasebetler kısa bir dönem için sözde idareciler olsa da yine Seyfiyye hanedanına mensup maylar (hanedanının son iki üyesi İbrahim ve Ali b. Delatu (1820-1847) ile kurulmaktaydı. Bu maylardan atmış sekizincisi olan İbrahim dönemine tekabül eden 1842 (14 Rebülevvel 1258) tarihli bir belgede “Bornu hükümdarı Ahmed Han’ın vefatından sonra yerine büyük oğlu İbrahim Han geçmiştir. Yeni hükümdarın kardeşi el-Hâc Muhammed b. Ahmed Han ise...” ifadesi yer almaktadır. Hâlbuki Seyfiyye hanedanı silsilesinde 1820-1847 arasında hüküm süren İbrahim’in selefi Duneme b. Ahmed idi. Burada “Duneme” isminin muhtelif sebeplerle görülemediği, İbn/b. Ahmed’in direkt Ahmed olarak görüldüğü varsayılsa bile halefi olan May İbrahim onun “büyük oğlu” değil kardeşidir.

Belgeye göre Sultan İbrahim’in kardeşi el-Hâc Muhammed b. Ahmed Han üç ay önce on üç kişilik heyetiyle birlikte Dersaâdet’e gelmiş ve Haşim Ağa’nın konağında misafir edilmişlerdi. Muhammed b. Ahmed memleketindeyken hac ibadetini yerine getirmek için aynı zamanda kardeşi olan Bornu hâkimi İbrahim’den seyahat izni istemiş, fakat idareci aileye (hanedan) mensup çocuk ve kardeşlerin başka memleketlere çıkmasına müsaade edilmediğinden²¹² talebi kabul edilmemiştir. Buna rağmen el-Hâc Muhammed b. Ahmed Han amca zadesi Ali ile birlikte Mekke-i Mükerrreme’ye gitmişti. İbadetini tamamladıktan sonra kendi topraklarına geri dönme vakti gelse de ruhsatsız olarak seyahat ettiğinden Bornu’ya vardığında istenmeyen bir muameleyle karşılaşmamak için hutbelerde adı zikredilen, sadece kendi memleketinde değil etraftaki Müslüman krallıklarda da her emri kesin itaati, talepleri boyun eğmeyi gerektiren hilafet-i uzmâdan, muaheze olunmamasına dair Bornu hâkimine hitaben yazılmış tuğralı bir emirnamenin kendisine verilmesini talep etti. Bunun üzerine derhal gereğinin

²¹² Bu konu ve İslami hayat hakkında detaylı bilgi için bkz: İbrahim Salih b. Yunus, *Tarihu'l İslam ve Hayatu'l Arab fi İmbaraturiyyeti Kânim-Bornu*, Kano 1976.

yapılması kararlaştırıldığından İskenderiye üzerinden yola çıkmak talebi de dikkate alınarak bir gemi tahsis edilmesi, kâfi miktarda da yol harçlığı verilmesi, emirnamenin Arapça olarak kaleme alınmasının yanında kendisinin rahat ve emniyetli biçimde evine ulaştırılmasının yanındaki tercümanlara bildirilmesi emredildi. Fakat bu şahsın Bornu Mayı İbrahim'in gerçekten biraderi olup olmadığı meçhul olduğundan, nihayetinde kendisine sadece bin kuruş atıyye verilerek memleketine iade edilmesi neticesine varıldı.²¹³

May İbrahim Osmanlı ile temasını ticari manada da sürdürmüştü. 1844 senesinde akrabalarından Şeyh Hacı Muhammed Efendi'yi Dersaâdet'e göndererek Bornu'nun Trablusgarp'a ticaret için götürdükleri esirlerden daha önce alınan gümrük vergisinin kaldırılmasını talep etti. Osmanlı resmi makamları ilk başta bunun uygun olduğu kanaatine vardı fakat daha sonra bu durumun başkaları için de emsal teşkil edeceği ve suiistimale açık olacağı anlaşılınca alternatif bir çözüm geliştirildi. Buna göre Bornu hâkiminin de rızası alınarak satacağı esirlerden yüz-yüz elli tanesi yahut şartlara göre biraz eksik ya da fazlası tespit edilip vergiden muaf tutulacaktı. Standartların karara bağlanıp sonrasında muaf olacak esir miktarının da Maliye Nezâreti'ne bildirilmesi Trablusgarp müşirine emredildi.²¹⁴

Şehu Muhammed el-Emin el-Kânimî'nin oğlu Ömer babasından devraldığı devleti Seyfiyye hanedanından kimse olmaksızın yegâne hükümdar olarak idare ederken hâkimiyetinin daha ilk yılında İstanbul'a hediyeler takdim etti. Hediyeler önce Trablus'a varıp oradan da Bâbîâlî'ye 1848 senesinde ulaştı. Üstelik Trablus valisinin gönderdiği hediyeleri İstanbul'a ulaştırmakla görevli kimselerin seyahatleri sırasında bazı masrafları olduğu için bu kimselere toplamda 4000 kuruş bahşiş verilmesi emredildi.²¹⁵

F. Bornu Hâkimi Şehu Ömer'in Akrabası Hakkında Yalan Gazete Haberi

Bundan iki yıl sonra, 1850'de Bornu hâkimi Şehu Ömer b. Muhammed el-Emin el-Kânimî'nin akrabasından el-Hâc Muhammed el-Kânimî bir müddet Fizan'da

²¹³ BOA, *İ.DH.*, 60/2954, 14/R/1258.

²¹⁴ BOA, *C.ML.*, 70/3230, 6/Ş/1260.

²¹⁵ BOA, *İ.DH.*, 179/9752, 15/L/1264.

ikamet ettikten sonra hem ticaret hem de ziyaret için Dersaâdet'e doğru yola çıktı. Yanındaki sekiz adet gulam(köle) ve yirmi dört adet cariyeyi Ali ve Ebubekir adındaki şahıslara teslim ederek önceden gemiyle gönderdi. Ancak kendisi İstanbul'a gelmek için vapurla yola çıktığında Malta'ya varınca kolera hastalığına yakalanarak vefat etti. Vefatından dolayı merhumun Fizan'da bulunan varislerine gönderilmek üzere Malta'da bulunan mallarının toplanması için Malta şebkenderine (konsolos) haber verildi. İstanbul'a göndermiş olduğu köle ve cariyelerin paralarını da varislerine göndermek icap ettiğinden Trablus vekili Hacı Muhammed'in malumatı olacağı tahmin edilerek bunların o sırada nerede oldukları soruldu. Şayet satılmışlarsa paraları hesaplanarak eyalet mallarından ödenmesi şayet satılmamışlarsa yine şer'-i şerife göre olmak şartıyla değeri padişah tarafından verilip esaretten kurtarılması, ücretinin de eyalete bildirilip oradan ödenmesi hakkında padişah iradesi çıkarılmıştı.²¹⁶ Osmanlı Devleti, bu emanetlere o kadar çok sahip çıkmıştı ki ihtiyaç olmamakla birlikte, Malta'daki malların Trablus'a vardığı bilinmesine rağmen emirlerin icra edilip edilmediği tekrar tetkik ettirilerek durumun İstanbul'a rapor edilmesi istenmiştir.

Aslında bu mesele hakkında şöyle ilginç bir hadise yaşanmıştır. Dönemin gazetelerinden Ceride-i Havadis, el-Hâc Muhammed el-Kânimî'nin Malta'da bulunması hakkında 494 numara rakamıyla 29 Ramazan 1266 tarihli neşrinde mezkûr şahsın - ismini yanlışlıkla "Hanimî" olarak yazmıştır- yanında bazı hediyelerle Bornu hükümdarınca İngiltere kraliçesine gitmekle görevlendirildiğini söylemiştir. Haberde Muhammed el-Kânimî'nin Bornu'dan Tunus'a oradan da Malta'ya vardığı, hava değişikliği sebebiyle hastalanıp tedaviye ihtiyaç duyduğu, bir miktar sağlığına kavuştuktan sonra o sırada Malta önlerinde dolaşmakta olan İngiltere donanmasının kaptanı Amiral Parker'ın onu yanına alarak (bütün beylikleri) gezdirdiği ve daha önce böyle gemiler görmeyen şahsın hayretler içinde kaldığı, sonra istirahatgâhına döndüğünde hastalığı nüksettiğinden İngiltere yolculuğu görevini birine vekâlet yoluyla ifa edebileceği fikrinin tavsiye edildiği, sıhhatine kavuşunca memleketine dönmek için Sudan hakkında malumat toplamakla görevli kimselerin kendisine eşlik etmesi planlansa da orada vefat ettiği yer almaktadır. Ancak hadiseyi Osmanlı hükümeti araştırınca hediye gönderilme hususu meçhul kalmakla birlikte adı geçen şahsın vefat

²¹⁶ BOA, *İ.DH.*, 223/13284, 8/M/1267.

yeri tetkik edilmiş ve bahsi geçen amiral ile bir misafirliğinin söz konusu olamayacağı açık bir şekilde tespit edilmişti. Osmanlı kayıtlarında, büsbütün yalan olduğu kanaatine varılan böyle bir haberi neşretmenin şaşılacak bir durum olduğu, sayfa doldurmaktan başka bir şey olmadığı ifade edilmiştir. İngiltere'nin muhtelif yerlerdeki casusluklarından haberdar olan Osmanlı İngilizlerin, Bornu hâkimini kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarının gayet farkındaydı. Ama bir gazete haberinin Sudan taraflarına ulaşmayacağı ve oradakilerin hadiselerden haberdar olamayacağı açık olduğundan Osmanlı makamları böyle bir hareketin anlaşılamayacağı hükmüne vardı.²¹⁷ Bunu belki de algı yönetimi olarak telakki edip, sadece Sudan değil başka devletler nezdinde medyayı kullanmak olarak da yorumlayabiliriz.

G. Bornu Kafilelerine Saldıran Bir Kabile: Evlad-ı Süleyman ve Reisi Abdülcelîl

1711-1835 yılları arasında Trablusgarp'ta hüküm süren Karamanlı Hanedanı'nın son kudretli valisi Yusuf Paşa zamanında (1797-1832) Avrupa'da gemicilik tekniğinin gelişmesiyle güçlü gemiler yapılmış ve Garp Ocakları bunlarla baş edemez hale gelmişti. Esasen 1819 Aix-la-Chapelle Kongresi'nde korsanlığın Avrupa devletlerince yasaklanması, buna riayet etmeyenlerin büyük denizci devletler tarafından şiddetle cezalandırılması kararı üzerine ocaklar büyük bir gelir kaynağından mahrum kalmışlardı.²¹⁸ Garp ocaklarının en büyük faaliyetlerinden biri korsanlık ve deniz ticareti olduğu için bu hal ocakların ekonomik hayatında derin tesirler meydana getirdi.²¹⁹ Gelirin azalmasına karşılık masraflarda bir değişiklik olmaması sebebiyle Trablusgarp valisi Yusuf Paşa ihtiyacı olan parayı elde etmek için İngiliz ve Fransız tüccarlarından ağır faizlerle borç almak, ahalinin vergilerini ağırlaştırmak ve ayarı bozuk para bastırmak yollarından başka çaresi kalmadı.²²⁰ Nitekim buradaki yöneticiler Garp Ocaklarına has olan dış ilişkilerde bağımsız hareket etmek ve antlaşma yapmak

²¹⁷ BOA, *İ.DH.*, 223/13284, 8/M/1267.

²¹⁸ Çaycı, Abdurrahman, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Ankara 1995, s.3; Yusuf Paşa'nın valilik dönemi, bu dönemdeki Amerika, İsveç, Toskana, Napolitan, Fransa ve İngiltere ile olan dış ilişkileri hakkında tafsilatlı malumat için bkz: İbn Galbun, Ebu Abdullah Muhammed b. Halil, *Tarih-i İbn Galbun derbeyanı Trablusgarb*, çev. Mehmed Nehiceddin, İstanbul 1284, Ceride-i Havadis Matbaası, s.64-123.

²¹⁹ Çetin, Atilla, "Garp Ocakları", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, s.383.

²²⁰ Nuri-Naci, s.149.

serbestisine sahiptiler.²²¹ İdareciler padişahın yüksek hâkimiyetini tanımakla birlikte içerde ve dışarda menfaatlerinin icap ettirdiği bir politikayı serbestçe izlemekteydi.

Bozuk olan mali durum 1830 yılında Trablus'a gelen Fransız donanmasının tehdidi altında Yusuf Paşa'nın sekiz yüz bin frank tazminat vermeyi kabul etmesiyle büsbütün ağırlaştı. Paşa bu parayı temin etmek için kabilelerden aldığı vergiyi artırdı. Bu ise kabilelerin hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Sirte/Sirt körfezi ile Fizan arasındaki bölgede oturan Evlad-ı Süleyman kabilesi ve diğerleri Karamanlı ailesinin zayıf otoritesinden istifade ederek isyan etti. Bu kabilenin meskûn bulunduğu yerler fiilen Paşa'nın kontrolünden çıktı. Öbür isyanlar sebebiyle memleketin diğer bölgelerinde Karamanlı ailesinin otoritesi kalmamıştı. Evlad-ı Süleyman kabilesi reisi Abdülcelil Sirte ile Fizan arasını, Nüveyr kabilesi reisi Şeyh Gome Cebel mıntikasını kontrol ediyordu.²²² Sirte'nin Fizan ile irtibatının olması burasını mühim bir siyasi merkez yapmaktadır.²²³ Önceden beri durumu takip eden Osmanlı Trablus'taki bu kargaşa meselesini halletmek için müdahale vaktinin geldiğine hükmedince 26 Mayıs 1835'te ferik Mustafa Necip Paşa kumandasında 22 gemi ve 6000 askeri ihtiva eden bir Osmanlı filosu Trablusgarp önlerine geldi. Halk vali tayin edilen Mustafa Necip Paşa'ya itaat edeceğini beyan etti ve bazı pürüzler ortadan kaldırılarak karışık durum teskin edildi. Fransa ve İngiltere de alınan borçları Osmanlı devletinin kabul etmesi şartıyla Trablusgarp'ın yeni statüsünü tanıdı.²²⁴

Yeni vali kabile ileri gelenlerine mektuplar yazarak itaatlerini istedi. Cebel'de meskûn Beni Nüveyr reisi Şeyh Gome davete icabet için Trablus'a geldi. Önce iltifat ve alâyişle kabul edildiyse de sonradan tevkif edilince diğer kabile ileri gelenleri merkeze gelmeye cesaret edemediler. Aynı yıl içinde gelen ikinci vali Mehmed Raif Paşa Cebel'in itaatini sağlamak, kabile reislerine güven telkin etmek maksadıyla Şeyh Gome'yi serbest bıraktı.²²⁵ 1835 senesinin sonlarında Batı Trablus, Cebel ve Ceffara havalisi Gome'nin, Terhune havalisi Şeyh Ahmed'in, Mısrata havalisi Osman Ağa Edgam'ın Sirte ile Fizan arasındaki geniş saha Evlad-ı Süleyman kabilesi şeyhi

²²¹ Çetin, s.384.

²²² Nuri-Naci, s.153; Koloğlu, Orhan, "Libya-Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, s.180.

²²³ Rossi, Ettore, "Surt", *İA*, İstanbul 1979, XI, s.66.

²²⁴ Koloğlu, s.180.

²²⁵ İbn Galbun, s.128.

Abdülcelîl'in, Bingazi havalisi ise henüz Karamanlı ailesinin kontrolü altında bulunuyordu.²²⁶ Bu duruma göre Trablusgarp'ın Osmanlı devletine sağlam bir şekilde bağlanması için adı geçen bölgelerin fiilen devlet otoritesi altına girmesi gerekiyordu.

Bölge ve civardaki muhtelif yerlerde Mehmed Raif Paşa, Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahir Paşa, Çeşmeli Hasan Paşa isyanları bastırmak için faaliyetlerini sürdürdüler. Bâbîâlî eyalette devlet otoritesinin tesis etmek için Aşkar Ali Paşa'yı 1838 Temmuzunda Trablusgarp'a vali yaptı. Yusuf Paşa'nın son zamanlarından beri Fizan kazalarına musallat olan Şeyh Abdülcelîl Tavurga, Zillitin, Sahil-i Hamid, Hums ve Misleta'yı yakıp yıkmakta ve Trablus'a doğru gelmekteydi. Aşkar Ali Paşa maiyetindeki Dursun Paşa beraberindeki piyade, süvari ve Arap atlılarından oluşan muntazam askerleriyle Sirte körfezi-Fizan arasını kontrol eden Evlad-ı Süleyman kabilesi reisi Abdülcelîl'i Misleta civarında sekiz saatten fazla süren bir çarpışmadan sonra büyük bir mağlubiyete uğrattı (1839).²²⁷ Abdülcelîl bütün cephanesi hatta ailesini bırakarak Fizan'a kaçtı. Hums, Zillitin, Tavurga, Urfala kazaları itaate alındı. Buradaki hizmetlerinden dolayı valiye murassa nişan ve kılıç, Dursun Paşa'ya feriklik ve zabıtlere de muhtelif rütbelere verildi. Abdülcelîl bundan sonra göçebelere mahsus gerilla taktiğini takip etmeye başladı, Hums ve Fizan'da halka epey zulmetti.²²⁸ Kaçtığı yerdeki Sokna, Hun, Vadan kazalarını hükmü altına almaya çalışıyordu fakat ona karşı direniyordu. Bundan dolayı aralarında çıkan çatışmalarda pek çok kimse ölmüştü. Bununla da kalmayan Abdülcelîl Vadan kazasındaki otuz şeyhi yakalayıp katlettikten sonra halkın hayvanlarını ve ürünlerini yağmalamaya, hurma ve zeytin ağaçlarını yok etmeye ve bunların yanında seyreden kabilelere saldırmaktaydı.²²⁹ Feryat eden halka ilk başta uzaklıktan dolayı gerekli yardım ulaştırılamasa da Abdülcelîl buradan Sirte tarafına yönelince vali Mısrata kazası müdürüne asker ve itaatkâr kabilelerle birlikte harekete geçmesini emretti. Bir ay boyunca fasılalı çarpışmalar sürdü, 1842 Mayısında yedi günlük şiddetli muharebeden sonra Abdülcelîl ve yanındakiler ele geçirildi. Abdülcelîl ve kardeşi Seyfünnaş, diğer asilerden Terhune şeyhi Hacı Ahmed ve Mısrata sergerdelerinden Mustafa Edgam, Abdülcelîl'in kâtibi Muhammed Efendi Ebu

²²⁶ Çaycı, s.6.

²²⁷ Nuri-Naci, s.153.

²²⁸ Kahraman, s.162; Nuri-Naci, s.101,151,153.

²²⁹ Nuri-Naci, s.153.

Aişe esir edildiler. Kâtibin suçsuzluğu anlaşılınca serbest bırakıldı. Abdülcelîl, kardeşi, Hacı Ahmed ve Mustafa Edgam idam edildi; diğerleri Trablus'a gönderilerek hapsedildi. Abdülcelîl'in öldürülmesiyle Fizan Evlad-ı Süleyman'ın kontrolünden çıktı ve 1842 yılında Trablusgarp'a bağlı bir kaza haline getirildi. Başarıları mukabilinde Mısırata müdürü Hasan Efendi'ye miralaylık rütbesi tevcih edildi.²³⁰

Evlad-ı Süleyman kabilesi bu mağlubiyetten sonra Çad Gölü ile Fizan arasında dolaşmaya başladı ve bir ara Murzuk'u kuşatsa da alamadı. Bornu hâkimi pek muhtemel olarak Murzuk mutasarrıfının telkini üzerine 1847 yılında bunları yanına davet ederek şefleri ve yanındaki iki yüz süvariye öldürttü.²³¹ Bu darbe üzerine Borku'ya çekilen Evlad-ı Süleyman Kadaduka, Urfala ve Kavaid isimli kabileler ile birlikte kervanları vurmaya başlayınca Tevarıkların hücumuna uğradılar ve bertaraf edildiler. Bu çevrede bulunan Tevarık, Tibu, Evlad-ı Süleyman ve Şati arapları arasındaki kavgalar özellikle Gat ile bağlantılı kervan yolları için emniyetsiz bir durum teşkil etmekteydi.²³² Diğer Kadaduka, Urfala ve Kavaid kabileleri de Fizan kaymakamı Hasan Paşa tarafından kontrol altına alındı. Bunun üzerine Osmanlı himayesine girmeyi talep eden mezkûr kabilelerin şeyhlerinden birer senet alınarak vatan-ı aslilerine döndürüldüler; kendilerinden alınacak bu ve sonraki yılın vergileri belli bir miktarda sınırlandırılarak daimi vergilerin bundan sonraki hal ve durumlarına göre tahsil edilmesi kararlaştırıldı. Kabilelerin bastırılması sonucunda bu kabilelerle anlaşarak Gat civarında ecnebilerin(Avrupalıların) bayrak dikmek ve konsolosluk ikame etmek gibi istenmeyen fiillerin önüne geçilmiş olduğundan mezkûr Hasan Paşa'nın terfisi Trablusgarp valisince talep edildi. Neticede, kabilelerle yapılan anlaşma gereği paşanın civar halkına hüsnü muamelede bulunması emri Bâbîâlî'den Trablusgarp valisine ulaştırıldı.²³³

Ancak bu kabilenin rahat durmayarak kendi içerisinde çekişmeler yaşadığını kırk yıl sonrası tarihli bir belgeden anlıyoruz. Meydana gelen isyan üzerine ortadan kaldırılan meşhur asi Şeyh Abdülcelîl'in torunu olan ve Kânim'de iskân eden Şeyh

²³⁰ İbn Galbun, s.133-137; Kahraman, s.162.

²³¹ Çaycı, s.7, dipnot 11. Bir iddiaya göre Tevarıklar tarafından bozguna uğrayan Evlad-ı Süleyman Bornu'ya geçti. Bunun üzerine Bornu sultanı bu kabileden arta kalanları kendi hizmetine aldı ve Vedâylılar'a karşı hudutları korumakla vazifelendirildi: Yver, "Kânem", s.157. Bir arşiv vesikası da Şeyh Abdülcelîl'in pederinin, kabilesinin bazı fertleriyle birtakım sebeplerden dolayı Bornu tarafına hicret ederek burayı vatan edindiğini ve Bornu hâkimi tarafından şeyh ve hâkim nasb edildiğini kaydetmektedir: BOA, *Y.PRK.AZJ.*, 13/56, 29/Z /1305.

²³² Çaycı, s.42.

²³³ BOA, *İ.MVL.*, 223/7594, 20/M/1268.

Abdülcelîl İbn eş-Şeyh Gays amcazadesi Şeyh Muhammed'i aralarında çıkan savaşta yenilgiye uğrattı. Yenilen Şeyh Muhammed Fizan'a doğru gelip bundan böyle burada ikamet etmek istediğini Fizan mutasarrıflığına bir yazıyla bildirdi. Sonuç olarak gelenlerin vilayet dâhilinde birbirlerinden uzak gruplar halinde iskân etmelerinde bir beis görülme de yerleşmek için gereken ruhsat çıkana kadar buldukları yerde beklemeleri icap ettiği bildirildi. Bu esnada münferit ya da gruplar halinde gelecek olurlar ise buna engel olunması Fizan mutasarrıflığına iletildi. Şeyh Muhammed'in artık saltanat idaresine girmiş olmasından dolayı her ne kadar kendi ve aşireti hakkında olumsuz cevap verilmesi yakışık olmasa da gelenlerin sayısından dolayı toplu halde iskânlarında bir mahzur görülmesi halinde yer ve maslahata göre hareket edilmesi gerektiğinden bu durumu arz eden cevabın vilayete yazılması kararlaştırıldı.²³⁴ (9 Nisan 1891)

H. Bornu Hâkiminin İngiltere'ye Meyli

1852 senesinde İngiltere Bornu devleti için bir hamlede bulundu. İngiltere Bornu hükümdarına bazı hediyeler göndererek kendi taraflarına çekmeye çalışıyordu. Bunun da ötesinde gizlice bazı kabilelerin fikirlerini tahrik etmek gayretinde olan İngilizler Fizan tarafında konsolos vekili olup izinle Trablus'a gelen Galyofi(Gagliuffi)'yi tahrik ve ifsat amacıyla tekrar Fizan'a gönderdiler. Ancak durum Trablusgarp valisi İzzet Paşa tarafından fark edilmiş ve girişilen teşebbüsler gözlenmişti. Bundan sonra da olaylar takip edilerek İstanbul'a bildirilmeye devam edecekti. Vilayet İngilizlerin buradaki kabileleri tahrik ve ifsat ederek gizli bir çıkarları olduğunu sezmekle birlikte bu gibi durumlarda yabancıların hal ve sözlerini tahkik ve tahlil etmek gerektiğinden gene de hakîmâne davranarak mülki ya da politik bir zararın meydana gelmesine fırsat vermedi. Osmanlı yetkilileri Bornu hükümdarının durumdan haberdar olduğunu düşündüğünden kendisine gerekli tavsiyelerin verilerek ikaz edilmesi ve yabancılar meyli önlenerek Osmanlı idaresine çekilmesi, gerektiğinde de sefarete ilgili bir tebligatın Trablusgarp tarafından gönderilmesi gibi hususları bir tezkireyle İstanbul'a danıştılar.²³⁵ Bir sonraki yıla ait bir belge Bornu tarafına gitmek

²³⁴ BOA, *MV.*, 64/6, 29/Ş/1308.

²³⁵ BOA, *A.AMD.*, 36/76, 3/6[C]/1268.

üzere Tiyfer adındaki vapur ile Trablus'a birkaç nefer adam gönderildiği ve zikr olunan adamlar ile görüşüldüğünden bahsetmekteydi. Ama bu konuya dair Trablusgarp valisi devletlü paşa hazretlerine gönderilen şukkada bu gönderilen kimselerin İngilizlerin tahrik ve ifsat meselesi için mi bölgeye gittikleri gizlilik ilkesinden olsa gerek açık olarak ifade edilmemişti.²³⁶

Sonraki yıl vilayet tarafından elde edilen malumatlar doğrultusunda Bornu hâkimi Şehu Ömer el-Kânimî'nin bir müddetten beri yabancılara meyletmekte olduğu ve veziri Şeyh Beşir Türeb'in Fizan'da mukim İngiliz konsolos vekili Mösyö Galyofi ile "ahz ve i'tâca şerik olup" sürekli haberleşmeye itina gösterdikleri ortaya çıktı. Hatta mezkûr vezir yabancı kâşiflerden üç İngiliz mühendisin Trablus'tan geçerek Fizan-Bornu tarikiyle Sudan'a seyahat etmelerine izin vermişti. Diğer tarafta ise Fizan kaymakamı Hasan Paşa ile bir süredir haberleşen ve neticesinde Osmanlı'ya karşı muhabbeti ve yakınlığı artmış olan Şehu Ömer el-Kânimî'nin kardeşi Abdurrahman b. Muhammed el-Kânimî olan biteni gördüğü için kardeşi Ömer ile ciddi bir anlaşmazlığa düştü. Haylice çekişme ve tartışmadan sonra galip gelen Abdurrahman b. Muhammed derhal vezir Şeyh Beşir Türeb'ı idam etti ve kardeşini tahttan azlederek hapsedti.

Bornu halkının da kabulünü alan Abdurrahman b. Muhammed'in sonraki icraatı saltanat-ı seniyyeye arz-ı ubûdiyet ve mehabbettini bildirmek oldu. Bu esnada orada bulunan üç İngiliz mühendis yeni sultandan korktukları için hemen firar ettiler ve çok kısa bir mektup yazarak durumu Trablus'ta bulunan İngiliz konsolosu Mösyö Herman'a bildirdiler. Yeni sultan Abdurrahman Fizan'daki İngiliz konsolos vekili Mösyö Galyofi'nin mutat olarak gönderdiği mektupları ise "burada ecnebi tebaası yoktur" diyerek geri iade edince İngiliz mühendislerin bundan sonra istedikleri gibi "at oynatamayacakları" anlaşıldı. Bunun mukabilinde Şehu Abdurrahman'a büyük bir mühür hak ettirilerek yanında hırvani ve bornos gibi münasip hediyeler gönderilmesi hususu Hasan Paşa tarafından gizlice Trablusgarp'a bildirildi ve yeni sultanın gönderdiği iki adet mektubu İstanbul'a ulaştırıldı.²³⁷ Aslında bu hadise bölgedeki Osmanlı yetkililerinin sadece buradaki sultanlarla sıradan resmi irtibatlar kurmadığını

²³⁶ BOA, *A.AMD.*, 43/49, 26/C/1269.

²³⁷ BOA, *İ.DH.*, 296/18695, 27/B/1270. Mektuplar için bkz: Belge 4, 5.

bilakis hanedan mensubu diğer şahıslarla da iletişim halinde olduğu hissini uyandırmaktadır.

I. Şehu Abdurrahman el-Kânimî'nin Kısacık Döneminde Artan Hareketlilik

Yeni hükümdarın Bâbîâlî'ye karşı ilgi ve sevgisinin arttırılmaya gayret edileceği kesindi. Bornu'nun Fizan'a daha doğrusu Osmanlı'ya olan yakınlığı teşekkürü mucip hayırlı bir hadise olmasından dolayı Trablusgarp idaresince bazı münasip hediyeler hazırlandı. Fakat bunun dışında imkân olması halinde büyük bir altın mührün yanında kırmızı çuka üzerine yakası, arkası ve etrafı sırma işleme ağırca bir hırvani, aynı şekilde al çuka üzerine işleme bir eğer örtüsü ve gümüş başlıklı gösterişlice bir eğer takımı yaptırılarak gönderilmesi istendi. Bu suretle Bornu sultanından başka Vedây ve diğer Sudan hükümdarlarının da kolaylıkla Osmanlı'ya çekilerek hilafete meylettirilebileceği vurgulandı.²³⁸

Trablusgarp valisinin İstanbul'a bildirdiği, Fizan sancağına komşu Bornu hâkiminin Osmanlı saltanatına yakınlığı sebebiyle taltif edilmesi meselesi 9 Temmuz 1854 tarihinde Meclis-i Mahsûsa'da müzakere edildiğinde hâkimin taltif edilmesinde pek çok fayda ve iyilikler olduğu kararlaştırıldı. Bornu'ya gönderilmek üzere de hâkimin istediği sırmalı hırvani ve eğer takımının maliye nezaretince özenle hazırlanması, yine istediği mührün hak ettirilmesi ve bunun yanında Trablusgarp valisi ile Fizan kaymakamına ilgili cevapların yazılması emredildi.²³⁹

Ne hazırlanan hediyeler ne de bir yazı henüz Bornu'ya ulaşmamıştı ama ilişkilerin oldukça sıkı ve samimi bir şekilde sürmeye devam ettiği bu dönemde Bornu hükümdarı Abdurrahman b. Muhammed el-Kânimî bir takım hediyeler takdim etmek istedi. 4 Aralık 1854'te Bornu hâkimi tarafından Dersaâdet'e iletilmek üzere bir yük²⁴⁰ fildişi ve iki zenci köle Trablusgarp'a gönderildi. Zaten vali tarafından saltanat-ı seniyyeye olan yakınlığı ve muhabbeti bir yazı ile İstanbul'a bildirilmiş ve hâkime

²³⁸ BOA, *İ.DH.*, 296/18695, 27/B/1270.

²³⁹ BOA, *İ.MMS.*, 2/43, 13/L/1270; *A.AMD.*, 94/58, 1277/00.

²⁴⁰ Yük, yüz bin akçe yerine kullanılan bir tabirdir: Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, III, s.639.

gönderilmek üzere ağır sırma işlemeli bir adet hırvani ile bir adet eğer takımının gösterişli olarak hazırlanması maliye nezaretine emredilmişti. Bunun yanında Bornu hâkiminin isteği üzerine isminin yazıldığı olduğu altın bir mührü Trablus valisi kendisi hak ettirdi. Vali başkente gönderdiği yazısında tekrara hacet olmadığı halde Bornu hükümdarının Osmanlı idaresine dehalet ettiğine ve hilafete olan itaatine şahit olduğunu bir kez daha yineledi.²⁴¹

Afrika'da iyi bir münasebetin kurulması başka ilişkilerin tesis edilmesini de sağlıyordu. Tahtı kardeşi Ömer'den aldıktan sonra çok az süre iktidarda kalarak idareyi tekrar ona bırakıp idam edilen Abdurrahman b. Muhammed el-Kânimî ile kurulan temaslar Bornu'ya sınır komşusu olan Vedây hükümetinin de dikkatini celb etti. Vedây makamları Osmanlı topraklarına gelip giden kabileler vasıtasıyla Trablusgarp yönetimi ile resmi yazışmalarda bulunmaya başladı. Zira Bornu idaresinin Trablus'a gönderdiği hediyelerden haberdar olmuştu. Bunun üzerine Vedây hâkiminin kendisi de bir yük fildişi ve bir zenci köle hediye etti. Vedây sultanının Osmanlı için hayır duada bulunduğunu dahası, imparatorluk idaresine dâhil olmayı talep ettiğini ve padişaha bağlılığını bildirdiğini zikreden Trablusgarp valisi bu gelişmeleri Dersaâdet'e şu sözlerle ifade etmekteydi:

“...oralarda bulunan bu misillü hükümetler canibinden taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeye refte refte[gitgide] meyl ve ihtisas gösterilmekte olarak bu dahi muvaffakiyet-i seniyye-i hazreti şehinşâhî, âsâr-ı celîlesinden olması...”

Vali Vedây hâkimine de Bornu hükümdarında olduğu gibi “sülale-i tâhireden” olması sebebiyle yeşil çukadan bir adet hırvani ve kırmızı çukadan bir adet eğer takımı imal ettirilerek gönderilmesini istedi. Durum maliye nezaretine havale edildikten sonra Trablus valisine gereken cevap yazıldı ve böylece bu sultanlıkların taltif edilmesi sağlandı.²⁴²

Bu temaslar elbette bir takım resmi protokoller ya da hediyeleşmelerden mücerred değildi; ticari ve ekonomik mecralar da bu sıcak havadan nasibini almaktaydı. 1855 Şubatında Trablusgarp ahalisinden olan müderris Mehmed Tahir Efendi'nin

²⁴¹ BOA, *İ.DH.*, 311/19920, 13/Ra/1271.

²⁴² BOA, *İ.DH.*, 311/19920, 13/Ra/1271.

takdim ettiği arzualde Trablus ve Fizan'a ticaret için gidip gelen Sudan, Bornu ve Tevarık tüccarlarının Fizan kaymakamı tarafından bir takım eziyete maruz kalarak ticaretlerinin sekteye uğraması üzerine bu müdahalenin men edilmesi ve yine eyalet dâhilindeki Gadamis ve Fizan ahalisinin vergi yükünün fazla olması sebebiyle bunun bir miktar azaltılması hususları meclis-i vâlâya havale edilerek mezkûr kaymakam tarafından böyle bir zulmün vaki olup olmadığı, yine mezkûr ahali için vergilerin ağır oluşunun araştırılması emredildi.²⁴³

Bornu hâkimi Şehu Abdurrahman el-Kânimî'ye gönderilmek üzere hazırlanan hediyeler 1855 Martında Trablus'dan Fizan'a iletildi. Oradan da Bornu'ya gönderilmesi planlanmışsa da aralarında çıkan harp sonucu hâkim Abdurrahman kardeşi Şehu Ömer tarafından öldürülünce Fizan Kaymakamı Mustafa Ağa'nın oraya vararak gerekli tahkikatı yapana kadar hediyelerin bekletilmesi emredildi.²⁴⁴

J. Değişen İdareciler, Değişmeyen Bağlar

Trablusgarp valisinin teklifi üzerine Bornu ve Vedây hükümdarlarını taltif için Fizan'a gönderilen bu hediyeler Bornu hâkimi Şehu Abdurrahman el-Kânimî'nin vefatından ve bölgedeki siyasi karışıklıklardan dolayı gönderilemedi. Aynı şekilde Vedây'a giden yoldaki sıkıntılar da hediyelerin ulaşmasına mani oldu. Bu gecikmenin de etkisiyle bir müddetten beri elde tutulan hediyelerden bazıları (sırmalı gâşiyeler[at eğeri örtüsü] ile elbiseler)²⁴⁵ güveden dolayı yıprandı hatta aralarındaki altın bir kılıç kayboldu. Yolların kesik ve uygunsuz oluşundan Vedây hâkimi Seyyid Muhammed'e gidilemediği gibi Bornu'da sabık hükümdarın yerine geçen kardeşi Şehu Ömer'e bu hediyelerin ulaştırılıp ulaştırılmayacağı merkeze soruldu. Gönderilen hediyeler arasında bulunan emirname ve mühürde önceki hükümdarın adı yer aldığı için değiştirilmek üzere sabık kaymakam Mustafa (Nuri) Paşa tarafından Trablus'a gönderildi. Sonraki Fizan kaymakamı Hacı Ahmed Paşa, mühür ve emirname gönderildiğine dair Arapça bir yazıyı Trablus'a gönderince Trablus valisi mühür ve emirnamenin henüz ulaşmadığı haberini verdi. Vali Fizan'da kalan ve bazı saldırılardan dolayı telef olmuş hediyeleri ise

²⁴³ BOA, *A.MKT.UM.*, 183/88, 8/C/1271.

²⁴⁴ BOA, *A.MKT.UM.*, 185/100, 25/C/1271.

²⁴⁵ BOA, *MVL.*, 760/59, 3/C/1278.

Bornu'ya göndermek hususunda tereddüde düştü (19 Kasım 1857).²⁴⁶ Akabinde yıpranan hediyelerin tamir edilmesi emredildi ve masraflarının Maliye Nezâreti'nden değil eyaletten karşılanması kararı verildi (1861).²⁴⁷ Bu aksilik ve gecikmelerden olsa gerek sonraki yıllarda Bornu hükümdarına tekrar hediye gönderilmesi kararlaştırıldı. İçinde murassa bir kılıcın yer aldığı yeni tanzim edilen hediyelere bu sefer vilayet valisinin tahkikatı sonucu Bornu sultanının istediği iki adet külçe de dâhil edildi (1869).²⁴⁸

Nihayetinde hediyeler yerine ulaştı (1871). Osmanlı padişahının Bornu hâkimine gönderdiği bu hediyeler ve beraberindeki yazı üzerine dönemin hâkimi Ömer b. Muhammed el-Emin el-Kânimî Sultan Abdülaziz'e Arapça olarak bir mektup gönderdi. Mektubunda hediye için şükranlarını sunan Şehu Ömer mazhar olduğu iltifatlar için de iftihar ettiğini beyan etti. Şehu Ömer padişahın mektubunda dile getirdiği hususlar hakkında istekli olduklarını, bunların gerçekleşmesi için çabaladıklarını belirtmektedir.²⁴⁹ Ancak padişahın mektubu elimizde olmadığı ve Bornu sultanının cevabında bu konuda bir detay yer almadığı için bu hususların neler olduğunu bilemiyoruz. Ama diğer mektuplara bakınca bunların Bornu'nun hilafet makamını tazimi, Osmanlı'ya olan tâbiyyeti ve padişaha bağlılık gibi konular olduğunu söylemek pek güç değildir.

İngiltere'ye meylinden sonra kardeşi tarafından tahtından edilmesi Şehu Ömer'i daha akıllı başında davranmaya itmiş olacak ki gönderdiği mektupta sunduğu hürmetten onun tecdid-i sadakatte bulunduğu kanaatine varmamız mümkündür. Üstelik Trablusgarp ahalisinden Muhammed Başala isimdeki şahsın Sudan, Bornu ve Tevarık bölgelerine yaptığı seyahat sonunda buraların siyasi, sosyal, iktisadi, dini durumu ve Osmanlıya ilhakı için teşebbüse geçilmesi gerektiği hakkında Yıldız Sarayı'na sunduğu yazısı bu durumu ve dahasını bizlere göstermektedir. 1885-1894 arasında hüküm süren Şehu Haşim b. Ömer ile de mülaki olduğu en azından hâkimiyetinden haberdar olduğu anlaşılan Muhammed Başala bu yazısında aralarındaki kadim dostluk vasıtasıyla Bornu

²⁴⁶ BOA, *HR.MKT.*, 216/44, 1/R/1274; *A.MKT.MHM.*, 409/41, 11/S/1285.

²⁴⁷ BOA, *MVL.*, 760/59, 3/C/1278. Bornu hükümdarına gönderilen hediyelerin listesi için bkz: Belge 6, 7.

²⁴⁸ BOA, *İ.DH.*, 604/42101, 27/N/1286.

²⁴⁹ BOA, *İ.DH.*, 633/43982, 29/S/1288. Mektubun aslı için bkz: Belge 8.

Sultanı Ömer'e tören eşliğinde bir Osmanlı sancağı ettiğini onların da bunu Cuma, bayram ve diğer resmi günlerinde dalgalandırdıklarını kaydediyor:

“...Bundan[Kavar] sonra kırk gün kat‘-ı mesafe ile Bornu nam mahalle vâsıl oldum. Mezkûr Bornu kıtasının ahalisi umumiyetle müslim olarak pek azı mecusidir. Kendileri Mâlikîyyü’l mezhep olup tarikat-ı Kâdiriyye’denidir. Ahalisi ziraat ve filâhat ve hayvanât beslemekle meşgul olarak kısm-ı kalîli ticaretle meşguldür. İşbu kıta-i cesîmede mevcut olan halkın pek azı lisan-ı Arabî ile tekellüm eder ise de kendilerine mahsus lisanları dahi vardır. Ol tarihte Bornu hâkim-i müstakilli bulunan Şeyh Ömer el-Kânimî hazretleriyle münasebet-i kadîmem olmasına mebni hâmil olduğum hedâyânın en mukaddes tetimmesi olan sancak-ı Osmanî kemal-i ihtifâl ile müşarünileyhe teslim edilmekle der-akab ikametine mahsus olan mahalde rekz ederek Cuma ve bayram ve sair eyyâm-ı resmîyede nasb etmektedirler. Hâkim-i müşarünileyh âlim ve fâzıl idi.

Cennet-mekân firdevs-i âşiyân Gazi Abdülmecid Han hazretleri zamanında hâkim-i müşarünileyhe bir kıta ferman-ı âlîşân ile bir hediye-i behiyye inayet ve irsal buyrulmuş idi. Hâkim-i müşarünileyh nezdinde imtidâd eden dört buçuk sene müsâferetimde bi’l cümle evkâtımı zat-ı melâik-simât-ı cenâb-ı hilafetpenâhînin evsâf-ı mahsûsasını tertîl ile meşgul olduğum gibi muvaffakiyât ve icraât ve adalet-i şahaneyi ve Devlet-i Aliyye’nin kuvvet ve miknetini ve Sudan hâkimlerinden bulunan Sokoto hâkimi Şeyh Abdu ile ummâlinden bulunan Kano hâkimi Muhammed Bilu[Bello] nâm meşâyîhe bâ tahrîrât-ı mahsûsa beyan eylediğim cihetle müşarünileyhim dahi duahân-ı hazreti hilafetpenâhî oldular...”²⁵⁰

Ömer b. Muhammed’in ikinci hükümdarlığı sonrasında yerine gelen oğlu Şehu Bekir idi. Ondan sonra başa geçen kardeşi İbrahim el-Kânimî Bilâdüssûdan’da Bornu hükümdarlığı makamına kendisinin geçtiğini bildiren ve “tecdid-i meyl ü ubûdiyeti müstemil” bir mektup gönderdi. Trablusgarp valisi hükümdara münasip atiyye ve bir name-i hümayun gönderilmesini 19 Ocak 1892 tarihinde İstanbul’a arz etti. Fakat daha öncesinde Bâbîâlî ilişkilerin kopmadan devam etmesi arzusuyla İstanbul’dan yeni

²⁵⁰ BOA, Y.PRK.AZJ., 13/56, 29/Z /1305.

Bornu hâkimi İbrahim b. Ömer el-Kânimî'ye birinci rütbeden mecidi nişanı ve bazı hediyeler göndermişti (12 Ağustos 1885).²⁵¹ Yeni Bornu hükümdarı İbrahim'in bu nezakete cevabı çok geç kalmadı ve iki ay kadar sonra tarafından Dersaâdet'e takdim edilmesi için Fizan mutasarrıflığı vasıtasıyla üç adet zenci köle, bir Fizan koçu ve iki ceylan gönderildi. Ancak Trablusgarp'a gelen kölelerden biri ayağından hastalanınca burada tedavisi yapılmaya başlandı. İyileştikten sonra diğer ikisi ve hediyelerle beraber vapura bindirilerek İstanbul'a ulaştırılacağı payitahta bildirildi (2 Ekim 1885).²⁵²

Bornu hâkimi Şehu İbrahim b. Ömer el-Kânimî'nin vefatı üzerine yerine kardeşi Haşim b. Ömer tahta oturdu. Bölgedeki Osmanlı yetkilileri oraya giden ecnebilerin entrikalarından dolayı ilk başta hükümdarlığın tam olarak kime geçtiği hakkında kesin bir bilgiye sahip değildi. Daha sonra bu hususta alınan malumatlar yeni hükümdarın Haşim b. Ömer olduğunu gösteriyordu. Şehu Haşim de selefleri gibi Osmanlı hilafetinin ehemmiyetine vakıf olduğundan İstanbul ve Osmanlı idarecileriyle sıkı temas kurmayı ihmal etmedi. Başa geçer geçmez iki bölge arasında ticaret ve iletişimin, iki idare arasındaki yazışmaların eskiden olduğu gibi devam etmesi arzusunda olduğunu bildiren mektubunu Trablusgarp vilayetine gönderip bir de zenci bir köle hediye etti (1886). Yeni Bornu sultanı Haşim mektubunda şu ifadeler yer verdi:

“...Kezâlik size bildiririz ki hafî olmadığı üzere sizinle beynimizde muvâsele tarîki küberâmızdan beri kadîm ve müteselsildir. Binâberîn aramızda ebnâ-yı sebil-i emn ü eman üzere âmed u şod etsinler. İnşallahu Teâla bunlara hiçbir mahzur u şer u mazarrât hâsıl olmaz. Beynimizde bu tarîkin inkıtâu layık değildir. Tarafınızda havadis ve ahbârdan bir şey olur ise bize sa‘-yı irsaliyle bildiriniz. Bu suretle aramızda muvâsele ve meveddet teekküd eder. Cenab-ı Hak bizi ve sizi hayr ve salaha muvaffak eylesin âmin...”

²⁵¹ BOA, İ.DH., 958/75772, 1/Z/1302.

²⁵² BOA, Y.PRK.UM., 7/99, 23/Z/1302; A.VRK.DH.TG., 2/76, 8/8[Ş]/1309.

Mektubun haşiyesine ise şu not düşülmüştü: “*Kâğıdın karalığı keraheti sebebiyle bizden size hediye suretiyle Süleyman isminde bir köle tarafınıza irsal olunmuştur.*”²⁵³

Hiç şüphesiz iki devletin karşılıklı hediyeleşmeleri taraflar arasındaki bağlılığın, güven tazelenin ve ilginin bir tezahürüdür. Hususiyetle Bornu sultanlarının tekrar eden aralıklarla hediyeler göndermesi bağlılıklarını ve sadakatlerini taze tuttuklarının göstergesidir.

K. Bornu Sultanı ve Yabancı Seyyahlar

Avrupa Sömürgeciliği XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca daha ziyade Afrika kıtasının batı ve güney sahil şeritlerinde kurduğu ticaret kolonileri vasıtasıyla köle satın almanın ötesinde fazla bir varlık gösteremedi. XIX. yüzyıla girildiğinde Avrupalılar’da Afrika’yı tanıma merakı en üst seviyeye çıktı. XVIII. yüzyılda birkaç meraklı dışında pek cesaret edilmeyen kıtanın iç bölgelerine gitme ve oraları tanıma, kendi tabirleriyle keşfetme serüveni başladı. Kısa zamanda Avrupa’da birbiri ardına kurulan ve çoğu kralların himayesinde desteklenen farklı Coğrafya Cemiyetleri ve Enstitüleri, misyoner teşkilatları genç maceraperestleri buralara gitmeye teşvik ettiler. Bu insanların bütün seyahat giderlerini karşılayanlar arasında Belçika, Almanya, Fransa kralları ve İngiltere kraliçesi dâhil Avrupa devletlerinin önemli kurum ve şahsiyetleri bulunuyordu. Önde gelen şahıslarca desteklenen bu seyyahlardan sağ dönebilenlere büyük mükâfatlar ve madalyalar takdim edildi. Genç coğrafyacıların bu kararlı seferlerini, askerlerin oldukça acımasız davranışlarla gidişleri ve misyonerlerin yerlileri Hristiyanlaştırmak için uzun süren yolculukları takip etti. Kıtadaki Avrupalı konsoloslar kendi vatandaşlarının veya onların himayesinde iç bölgelere düzenlenen bu seferlerin gerçekleşmesi için büyük gayret gösterdiler. İstanbul’da bulunan Avrupalı sefirler ise yıllarca süren bu seferlere çıkacak başta kendi vatandaşları olmak üzere yardım isteyen her seyyah için Osmanlı Devleti’nden bir “buyruldu”, yani bugünkü manada bir “vize” almadan yola çıkmalarına müsaade etmediler. Aslında bu vize bugünkü manadan daha kapsamlıydı ve bölgeye güvenli girişin yanında kâşifler oralarda rahatça seyahat ediyor ve hatta en üst seviyede

²⁵³ BOA, Y.EE., 78/24, 5/Ş/1303; A.VRK.DH.TG., 2/76, 8/8[Ş]/1309; Mektubun aslı için bkz: Belge 9;

misafir olarak ağırlanıyorlardı. Genelde Osmanlı aleyhtarlığı yapmak üzere gidenlerden sadece iyi Müslüman rolü yapabilen seyyahlar böyle bir buyrultuya ihtiyaç duymadan kıtanın sahillerindeki farklı noktalardan iç kısımlara doğru ilerlediler.²⁵⁴

Trablusgarp ahalisinden Mehmet el-Medhûn ve Hacı Mustafa b. Musa isimli tüccarlar ticaret maksadıyla Bornu'da buldukları sırada bazı hadiselerle mülaki olmuşlardı. İki tüccar şahit oldukları havadisleri dönüş yolundayken Arapça yazdıkları bir mektupta anlattılar ve İstanbul'a gönderdiler. Mektubun tercümesinde olaylar şöyle aktarılıyordu:

“Biz geçen şehr Rebûlâhir'in onuncu günü Bornu'dan hareket eyledik. Hareketimizden dört gün evvel “Adamava” tarikiyle Bornu'ya iki Hristiyan geldi ve Bornu ülkesine şeyhin yani Bornu padişahının izni olmaksızın girdiler²⁵⁵. Refakatlerinde Martin ve on altı patlar tüfenklerle müsellağ olarak yetmiş kişi var idi. Ondan başka beraberlerinde diğer yüz yetmiş adam daha var ki bunlar erzak ve ahmâllarını başları üzerinde taşıyorlardı. Şeyh bunlara büyük ziyafet yaptı ve huzurunda memlekete girdiler ve şeyhe selam hediyesi namıyla on sekiz adam üzerine yüklü eşyayı yolladılar. Şeyh hediyelerini kabul eyledi. Vusullerinin üçüncü günü hasbelâde şeyhin huzuruna girdiler. Şeyh onlara nereden geldiniz ve ne yapacaksınız deyu sual eyledi. Onlar biz İngilizliyiz bizi imparatoriçe gönderdi ki ticaret için bir yer bulup onda bina inşa edeceğiz, Adamava ile araziniz arasında biz sığacak [kadar] münasib bir mahal bulduk, bu mahal için sizden izin istiyoruz bize izin ver ki size ticaret çoğaltalım. Biz fildişi ile samg [zamk] satın alacağız dediler. Şeyh ise yedinizde devlet-i aliyyeden emirname var ise başım üstünedir dediğinde biz ecnebiler tarafından gönderilmişiz ve emirnamelerimiz işte bunlardır dediler. Şeyh bu emirnamelerini aldı. Onlardan birisi ecnebi lisanı ile yazılı ve mühürsüz bulundu. Onlar Şeyhe bu mektubu sen mühürle dediler. İkinci mektup ise mühürlü idi. Şeyh bu mektuplarını aldı ba'dehû mukim oldukları hanede üzerlerine hücum eyledi. Nüzullerinde yetmiş tüfenk daha bulundu.

²⁵⁴ Kavas, “Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü”, *Yükselen Afrika ve Türkiye I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi(23 Kasım 2005)*, ed., Ahmet Kavas, Hasan Öztürk, İstanbul 2006, s.105-106.

²⁵⁵ Şehu Haşim b. Ömer (1885-1894).

Şeyh bütün eşya ve silahlarını aldıktan sonra geldiğiniz yerden ric'at ediniz dedi. Ol vakt ona "Allah'tan başka ilah olmadığını ve Muhammed[in] peygamber olduğunu şهادet eyleriz" dediler ise de Şeyh onların hiçbirisini dinlemek istemedi. Ba'dehû hocalardan mürekkebe bir meclis-i şer'î topladı. Bu meclis heyeti bunların katlini hükmeyledi. Yalnız İmam Talib muhalefet eyledi ve bunları katletmeyiniz dedi. İşte biz orada iken bunlar hakkında işittiğimiz ve gördüğümüz hal bundan ibaret olup andan sonra olan muameleden haberimiz yoktur."²⁵⁶ 9 Mart 1891 (28 Recep 1308)

L. İtalya'nın Osmanlı'dan Yardım Talebi

1869 tarihinde yanında bir doktorla birlikte Bornu'ya giden İtalyan Mösyö Jozef Valpreda yirmi seneden beri Bornu hâkimi tarafından tevkif edilmiş, İtalya tarafından çok uğraşlar verilmesine rağmen bir netice alınamamıştı. İtalya sefaretini de özellikle ailesinin yardım talebi üzerine Bornu taraflarında Muhammed Abdullah (takma) adıyla bilinen Jozef Valpreda'nın serbest bırakılması için Bâb-ı Âlî'nin aracılık etmesini rica etti. Zira İtalya bölgeye giden seyyahlardan aldığı bilgiler ışığında Osmanlı'nın ufak bir teşebbüsünün dahi Bornu yönetimi üzerinde tesiri olacağını öğrenmişti.

Osmanlı'nın yardımıyla mezkûr şahsın selamete eve dönmesine müsaade edileceğine inanan İtalya'nın bu iltimas talebi üzerine Valpreda'nın salıverilmesi hususunda Bornu hükümdarına Fizan Mutasarrıflığı vasıtasıyla iletilecek bir mektup yazılması ve durumun geri bildirilmesi Trablusgarp valisine emredildi.²⁵⁷ Gerekli yazı Trablusgarp'tan Bornu'ya gelip giden Hasan Mehmed Sazurani adındaki şahıs ile Bornu'ya ulaştırıldı. 16 Eylül 1892 tarihinde cevap alındı; ancak şahsın Bornu'da zorla mevkuf olmadığı, sanatından istifade edilmek üzere alıkonulduğu hatta orada evlenerek aile sahibi olduğu, sanatını icra etmekle meşgul olduğu ve dilediği takdirde evine dönebileceği bildirildi.²⁵⁸

²⁵⁶ BOA, Y.PRK.UM., 21/24, 28/B/1308.

²⁵⁷ BOA, HR.TO., 279/40, 12/10/1881; BEO., 34/2547, 23/Z/1309. İtalya sefaretini mektubu için bkz: Belge 10, 11.

²⁵⁸ BOA, BEO., 124/9227, 25/Ca/1310. Osmanlı'nın cevabı için bkz: Belge 12.

M. Misyonerler, Kölelik ve Senûsî Şeyhi'nin Osmanlı'dan Talebi

İslam ülkelerine yönelik yoğun misyonerlik faaliyetleri Batılı ulusların sömürge faaliyetlerine paralel olarak ortaya çıkmış ve gelişme göstermiştir. XV. asırda misyonerler, ilk defa seyyahlar ve tüccarlarla birlikte sömürge topraklarına gelmeye başladılar. XIX. yüzyılda büyük kervanlar Afrika içlerine gidip gelmeye devam ederken çöl merkezlerinin çektiği Avrupalılar bu tarihte Sahrâ'yı keşfe başlamışlardı. Asrın sonuna gelindiğinde misyoner seyyahların ve tüccar Avrupalıların Mağrip'e ve Afrika kıyasına yerleşmeleri, Sahrâ'yı güçlükle aşmayı gereksiz kıldı. Afrika kıtasında misyonerlik faaliyetleri kıyılardan hareketle iç kısımlara doğru gittikçe artmaya başladı.²⁵⁹ Sömürgeciliğin öncü birliği konumundaki misyonerlik yayılışını sürdürürken her daim bu sömürge devletleriyle işbirliği içinde olmuştur. Yakın ilişki içerisinde girerek karşılıklı çıkarlarını gözeten bu ikiliden sömürge yönetimleri, misyonerler vasıtasıyla yöredeki idarelerini pekiştirmeyi ve yerli halkın inanç ve geleneklerinde kendi çıkarlarına bir asimilasyon gerçekleştirmeyi hedeflerken misyonerler de sömürgeci güçlerin sağladığı ekonomik, askeri ve siyasal destekle yörede daha rahat faaliyet göstermişlerdir. Karşılıklı işbirliği örneğini gördüğümüz konulardan biri de köle ticaretidir ki "Morovian Kardeşliği" gibi bazı misyoner teşkilatları, Afrika köle ticaretine karşı çıkmamaları için köle tüccarlarının daha fazla desteğini sağlamışlardır.²⁶⁰ Hususi örneklere ve delillere rastlamaktan da öte; gerçek manada Afrika kıtasında misyonerlik faaliyetlerinin arttığı dönemin (1800-1860 yılları arası) aynı zamanda sömürgeciliğin yeryüzünde yaygın hale dönüştüğü döneme tekabül etmesi²⁶¹ sömürgeci güç ve misyoner yardımlaşmasına en büyük kanıttır.

Ancak zaman içinde kölecilik akımı da karşıtlarını doğurdu ve aralarında Osmanlı'nın da bulunduğu pek çok devlet köleleliğin yasaklanması için kararlar aldı. Elbette bu kararlar meselenin tamamen ortadan kalkmasında yeterli olmadı. Bilakis farklı kollardan suiistimaller yapılmaktaydı. Hatta bundan çok önce olsa da misyonerler

²⁵⁹ Tandoğan, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.77-78.

²⁶⁰ Gündüz, Şinasi, "Misyonerlik", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s.197.

²⁶¹ Kavas, "Afrika'da Misyonerlik Faaliyetleri", *Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)* (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Ankara 2002, s.448.

köle ticaretinin yasaklanması gibi insani ve dini hedeflerle hareket ederek XVII. asrın sonlarına doğru Afrika kıtasına giden seyyahların topladığı bilgiler ışığında burada misyoner teşkilatlarını kurmuşlardı.²⁶²

Osmanlı devleti İslam hukukunun kaideleri çerçevesinde hareket ettiğinden bambaşka bir konumda bulunmakla birlikte bu konudaki tasarrufları uluslararası boyutlara ulaştı. Nitekim pek çok devletten önce köleliğin kaldırılması girişiminde bulunmuş, Avrupalı devletlerle birlikte taraf olduğu çeşitli anlaşmalar imzalayarak samimiyetini de ortaya koymuştu. Hatta Afrikalı köle ticaretini önlemek için düzenlenen anlaşmalardan 1889 Brüksel Konferansı'nın Umumi Senedi'nin atmış sekizinci maddesinde zenci köle ticaretini yasaklayan bir ferman yayınlayan Osmanlı devletinden, bu fiilinden dolayı övgü ile bahsedilmiştir.²⁶³

Uluslararası platformda esen rüzgâr her ne kadar köleliğin kaldırılması yönünde olsa da tam da zikri geçen Brüksel Konferansı'na ait senet antlaşma yapan devletlere esir ticaretini engellemek için donanma gönderme yetkisi vermemekteydi. Söz konusu madde bir bölgeyi kontrol altına alma fırsatı vermesi ihtimalinden dolayı Memâlik-i Şahaneye yapılacak müdahalelere fırsat vermemek için Bâbıâli derhal Bahriye Nezâreti'nin gerekli tedbirleri almasını kararlaştırdı. Yine bu senetten Osmanlı makamlarının anladığına göre anlaşmaya dâhil olan devletler esir ticaretinin men edileceği yerlere giderek misyonerleri himayesinde tutacak ve kendi sömürgelerinde kadınlar için darülaceze, çocuklar için eğitim kurumları tesis edeceklerdi. Bu pek çoğunun Müslüman olduğu topraklarda Hristiyan misyonerlerce sığınma evleri kurulması anlamına gelmekteydi. Doğu Afrika ahalisinin ekseriyetinin Müslüman olması hasebiyle karşı bir hamle olarak Dersaâdet anlaşmanın kendine tanıdığı haklara binaen Sudan ve Bornu ahalisinin salâbet-i diniyyesini muhafaza etmek ve bu sayede Afrika'nın diğer bölgelerindeki İslam nüfusunun da Avrupalı misyonerlerin aldatmalarından korumak için buralara vaizler gönderilip uygun yerlere de darülaceze ve eğitim müesseseleri açılmasını ilgili nezaret ve vilayetlere bildirdi.²⁶⁴ Böylelikle

²⁶² Kavas, *a.g.m.*, s.448.

²⁶³ Bozkurt, Gülnihal, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sayı 1, 1990, s.52.

²⁶⁴ BOA, *DH.MKT.*, 1765/99, 15/S /1308.

Osmanlı devleti hem sömürge hem de misyoner faaliyetlerinden geri kalmayan Avrupalı devletlere fırsat vermeyerek “Afrika’daki sekene-i İslamiye’nin muhafaza-i akâid-i diniyeleri” için var gücüyle mücadele etmekteydi.

Senûsîyye tarikatı kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî’nin tasavvuf hareketi daha hayattayken bugünkü Libya topraklarında yayılma başladı. Vefatından sonra ise oğlu Muhammed Mehdi döneminde Büyük Sahrâ çölünde genişledi ve vahaların birçoğunda zaviyeler açıldı. Muhammed Mehdi, babasının vasiyeti üzerine Afrika’nın kuzeyinde yoğunlaşan hareketi Büyük Sahrâ bölgesi ve güneyinde, Bilâdüssûdan’da yaygınlaştırdı. Senûsî şeyhlerinin Afrika’nın kuzey bölgelerinde en büyük mücadelesini, Müslüman olmakla birlikte asırlar içinde dinin hükümlerini unutan halkların eğitilmesi teşkil etmiş, ayrıca Afrika’nın iç bölgelerinde yerlilerin İslam’a girmesi için büyük gayret sarf edilmişti. Tüccarların geçtikleri bütün yerleşim yerlerinde Senûsî zaviyeleri açıldı. Bu zaviyeler her taraftan gelen misafirlerin ağırlandığı, aynı zamanda İslâm’ın öğretildiği birer merkez şeklinde yapılandırıldı. Afrika’nın iç kesimlerinden getirilen köleler bu zaviyelerde İslâm dinini öğrendikleri gibi çevrede açılan arazilerde ziraat, ticaret ve el sanatları konularında meslek eğitimi almalarından sonra memleketlerine gönderiliyordu.

II. Abdülhamid, Kuzey Afrika’da Osmanlı’ya bağlı tek vilayet olarak kalan Trablusgarp sınırlarında büyük nüfuz sahibi olan Muhammed Mehdi es-Senûsî’ye 1895 yılında bir name-i hümayunla çeşitli hediyeler göndermeye karar verdi. Senûsî’nin İstanbul’daki halifelerinden Şeyh Abdülaziz Efendi, padişahın yaverlerinden Sadık el-Müeyyed Paşa ile birlikte Kufra’ya giderek padişahın fermanını ve hediyelerini kendisine takdim etti (Kasım 1895).²⁶⁵

1897 yılında ise Trablusgarp valisi gönderilen mektuba karşılık Şeyh Senûsî’nin Osmanlı saltanatına itaatini, hilafete sadakatini teyit eden ve şeyhin Dersaâdet için hayır dualarına devam etmekte olduğunu ifade eden cevap mahiyetindeki mektubunu İstanbul’a ilettiler. Mektubunda Şeyh Senûsî ahalisi Müslüman olan bölgeler ile Bornu ve Vedây halkının hilafet sancağı altına girmeleri için güvenilir imam ve din

²⁶⁵ Kavas, “Senûsiyye”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s.536-537; Kavas, “Senûsî, Muhammed Mehdi”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s.531-532.

adamları göndermesini talep ediyordu. Senûsî'ye cevap gecikmedi; kendisine yazılan mektupta her iki tarafın da yek dil ve yek cihet olduğu vurgulanarak daima ittifak ve ittifak üzere bulunmanın, Allah'ın rızası ve Peygamberinin (s.a.) hoşnutluğunu kazanacak hizmetler yapmanın arzu edildiği bu sebeple de İslamiyet'in takviyesi için çaba sarf edileceği ifade edildi. Bu teşebbüsten sonra Bornu ve Vedây yöneticileri taltif edilerek oradaki Müslümanların gönülleri alındı ve böylelikle hem İslam hem halk adına güzel neticeler elde edildi.²⁶⁶

N. Fransızların İstilas ve Hinterland Meselesi

Avrupa sömürgeciliğinin yavaş yavaş Afrika içlerine nüfuz etmeye başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında telâşa kapılan Bilâdüssûdan müslümanları Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaşmak için gayret gösterdiler. Osmanlılar'ın da Afrika'daki sömürgeciliğin önüne geçebilmek için onlarla iş birliği yapmaya ihtiyacı vardı.²⁶⁷ Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda, Kuzey Afrika ile buranın güneyindeki bölgelerde yayılan Senûsî hareketinin desteğiyle hâkimiyet alanını ilk defa Sahrâ çölüne kadar genişletti. 1913 yılına kadar bu hareketle iş birliği halinde Güney Cezayir, Nijer ve Çad'ın tamamıyla Fizan sancağına bağlı Gat (Libya), Ezgar Tevarik (Libya-Cezayir-Nijer), Hoggar Tevarik (Cezayir), Bilma (Nijer), Barday (Çad), Borku (Çad), Ayn Galaka (Çad) kazalarından bir kısmının kuruluşu tamamlandı. Diğerleri kuruluş aşamasındayken Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasından çekilme süreci başladı.²⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ın idaresini daha önce devrettiği Karamanlı ailesinden geri alıp (1838) Fizan'ı bir sancak merkezine çevirdiği dönemde Nijer'in doğusundaki Kavar sultanı Fizan sancağına gelerek Osmanlı Devleti'ne tâbi oldu. Böylece Fransızlar'ın işgal amacıyla buraya gelişlerinden elli yıl önce bölge Osmanlı sınırları içine girdi.²⁶⁹ XIX. yüzyılın sonlarında Çad'ın kuzeyindeki dağlık Tibesti

²⁶⁶ BOA, *Y.MTV.*, 157/139, 21/Z/1314. Senûsî'ye gönderilen mektubun sureti için bkz: Belge 13.

²⁶⁷ Kavas, "Nijerya", s.110. Osmanlı'nın Afrika kıtasındaki varlığı, bölgeyle işbirlikleri, buraya karşı müspet yaklaşımları-insanî tutumu ve sömürgecilik ile misyonerliğe karşı mücadelesi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz.: Tandoğan, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

²⁶⁸ Kavas, "Nijer", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, s.106.

²⁶⁹ Kavas, "Osmanlı-Tîbû Münasebetleri: Büyük Sahrâ'da Reşâde (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı 4, 2000, s. 69-70, 73-74.

bölgesinde yaşayan Tîbûlar da kendi istekleriyle Osmanlı Devleti'ne tâbi oldular ve Tîbû Reşâde adıyla bir kaza kuruldu.²⁷⁰

Trablusgarp vilayetinin güneyinde yer alıp İngiliz ve Fransızların gasp etmek istedikleri memalik-i İslamiye'den Vedây hükümetine Türk askerinin girmesiyle bu topraklarda Osmanlı sancağı dalgalanmaya başladı (1899). Milyonlarca ehli İslam, Hristiyan devletlerin esareti altına girme tehlikesinden kurtarıldı ve yine Vedây'a komşu olan Bornu, Bagirmi gibi bölgeler de Osmanlı idaresine dâhil edildi. Bu haberi İstanbul gazetelerinden okuyan Paris sefiri Münir Bey kemâl-i memnuniyet ve iftiharlarını, dua ve tebriklerini İstanbul'a bildirdi. Çünkü Münir Bey'e göre en az on milyon Müslümanı barındıran bu bölgelerin bir damla Müslüman kanı dökülmeden fethedilmesi daha önceki padişahlara nasip olmamış, tarih sayfalarını süsleyecek büyük hadiselerdendi. Diyordu ki:

*“...işbu muvaffakiyet-i seniyye-i mülûkâneleri sayesinde devlet-i aliyyelerinin nüfuz-ı siyasiyesinin tesirâtı ve mevki-i âlisinin şeref ve ehemmiyeti eفزâyış[artma, çoğalma] bulacaktır. Bu sebeplerden dolayı ne derecelerde mesrur ve şâdân u bahtiyar olduğumu arz ve tarif edemem. Bütün Osmanlılar ve Müslümanlar şevketmeâb efendimize bir kat daha müteşekkîr ve minnettar olmalıdır.”*²⁷¹

1880 yıllarında Mısır'ı ve onun idaresindeki Sudan'ı işgal eden İngilizler'le Senegal'in doğusuna doğru ilerleyen Fransızlar, Nijer ve Çad üzerinde hak iddia etmeye başladılar. 1904'te Nijer'in batısını “Zinder askerî bölgesi” adıyla işgal eden Fransızlar, Senegal'den Çad'a kadar uzanan bölgeyi Fransız Batı Afrikası sınırları içinde kabul edip buraya Yukarı Senegal-Nijer adını verdiler. Ancak bölgeye giren Fransızlar Tevariklerin tepkisiyle karşılaştı. Cezayir'in güneyindeki Hogar Tevârikleri'nin reisi, II. Abdülhamid'e başvurarak Fransız istilâsını önlemeleri için silâh yardımı yapmasını istedi. Osmanlı Devleti bunlara da yardım etmeye çalıştı, ancak Fransızlar'ın bölgeyi işgali önlenemedi.²⁷²

²⁷⁰ Kavas, *a.g.m.*, s.83-84.

²⁷¹ BOA, *Y.PRK.EŞA.*, 34/29, 14/B/1317.

²⁷² Kavas, “Nijer”, s.106.

Sömürgeci güçlerin bölgeyi istila etmeye başlamasıyla mahalli sultanlıklar ve yerli halkın işgalcilerle mücadelesi başladı. 1900 senesinde Vedây, Bornu ve Kânim'e gelen Fransızlar bayrak dikmek suretiyle Kânim ve civarı ahalisinden vergi namıyla sığır ve at gibi hayvanlar aldıktan sonra burayı terk ettiler. Fakat tekrar gelerek bölge ahalisi ve Tevarık kabilesi ile aralarında husumet yaşandığını Bingazi mutasarrıflığı İstanbul'a bildirdi. Bâbîâlî de buralardaki egemenliğin korunmasını ve saldırılara karşısında bölge halkının emniyetinin sağlanmasını emretti (28 Kasım 1901).²⁷³

Mahalli devletlerin bazı dâhili sorunlarına işgalci devletlerin müdahale hevesleri bölgedeki karışıklıkları gitgide artırdı. Vedây hâkimi ile emri altındaki devlet idarecileri arasında çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı Vedâylı idareciler sınır dışında toplanmaya başladılar. Bundan rahatsız olan hâkim güvenilir iki adamını Garû'da bulunan Seyyid Mehdi'ye gönderip bu itaatsiz topluluğun dağıtılarak ihtilalin bastırılması için yardım istedi. Vedây sultanı Seyyid Mehdi'nin kendisine cevap vermemesi üzerine asi grubun isyanları devam edecek olursa kendi adamlarıyla meseleyi halletmeyi planladı. Fakat tek başına buna muzaffer olamayacağını göz önünde bulundurarak Vedây'dan on beş günlük mesafedeki Bornu'yu istila eden Fransızlardan yardım istedi. Eğer isterse bu talebi yerine getirmeye hazır olduklarını bildiren Fransızlar'ın zaten burayı istila etmek için planlar yaptığı bilindiğinden Bingazi mutasarrıflığı olası bir işgalin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktaydı. Böyle bir durumda Seyyid Mehdi'nin Garû'da kalması mümkün olmadığından bulunduğu mevkie göre ya Vedây ve Garû halkını yanına alarak Fransızlarla karşı harbe girişecek ya da bulunduğu yeri terk etmesi gerekecekti. Vedâylı idarecilerin çıkardığı isyanın iyi bir neticeye varıp varmayacağı yahut Fransızların yardım aldatmacasıyla bölgeye el atıp atmayacağı gibi muhtemel sonuçların İstanbul'a derhal bildirmek için olayların seyri Bingazi mutasarrıflığınca yakinen takip edilmekteydi (1900-1901).²⁷⁴

XX. yüzyılın başında Fransa'nın batı ve güneyden, İngiltere'nin ise doğudan ilerleyerek işgallerini sürdürmeleri Trablusgarp eyaletinde bir "hinterland meselesi"ni ortaya çıkardı. Mısır'ın güneyinde kalan Doğu Sudan bölgesindeki Darfur, Kordofan gibi hanedan devletlerini İngiltere kendi toprakları kabul ederken Fransa ise

²⁷³ BOA, *BEO.*, 1751/131324, 17/Ş/1319.

²⁷⁴ BOA, *Y.A.HUS.*,416/49, 17/S/1319.

Trablusgarp vilayetinin hinterlandı Batı Sudan'ı bu antlaşmalar doğrultusunda işgale başladı.²⁷⁵ 1882'de Mısır'a giren İngiltere, 1894'te de Uganda'yı himayesi altına alınca iki yer arasındaki Sudan bir boşluk olarak kaldı. İngiltere'nin bundan sonraki amacını iki uç arasındaki toprakları ele geçirerek birleştirmek teşkil ediyordu. Afrika'da sömürgecilik hareketinin hızlanması ile Fransızlar da Batı Afrika'daki Senegal'den, doğuya Büyük Sahrâ ve Sudan'a doğru ilerlemeye başladılar. Senegal ile Sudan arasındaki en önemli su yolu Nijer nehri olduğu için Fransa 1883'de bu nehir üzerinde Bamako'yu kurdu. Fransa'nın Nijer nehri üzerine sarkması İngiltere'yi tedirgin etti. Harekete geçen İngiltere 1879 yılında girip kontrol altına aldığı Nijerya, aşağı ve orta Nijer topraklarını himayesi altına aldığını ilan etti (1887). Diğer yanda Fransa ise Doğu Afrika'da İngiltere'nin himayesi altına almaya çalıştığı Zengibar sultanını İngilizlere karşı kışkırtıyordu. Nihayetinde iki devlet çıkarları gereği anlaşma yoluna gitti. 5 Ağustos 1890'da yapılan anlaşmayla Fransa orta Nijer üzerindeki Say ile Çad Gölü üzerindeki Barru/Barrouva arasındaki çizginin altına inmeyecekti. Yine bu anlaşma ile Fransa Zengibar üzerindeki İngiliz himayesini tanıyor, İngiltere de Fransa'yı Madagaskar üzerinde serbest bırakıyordu.²⁷⁶ Bunun üzerine İstanbul Trablusgarp vilayetinin güneyi, Çad Gölü'nün kuzey ve doğusunda bulunan Vedây, Tibesti, Bornu bölgelerinin hinterland kaidesine göre Osmanlı'ya ait olduğunu bildiren bir tebligatı 1890 Temmuzunda İngiltere ve Fransa'ya gönderdi.²⁷⁷ Bâbîâlî mukaveleyi tanımamak istediğinden 30 Teşrîn-i evvel 1890 tarihli nota ile protesto etmiş ise de bir tesiri olmamıştır.²⁷⁸

Fakat Osmanlı'nın buraya sahip çıkma uğruna verdiği uğraşlar sadece Avrupa devletlerine gönderdiği tebligatlardan ibaret değildi. Osmanlı devleti hem yeni bir hamle hem de sömürgeye karşı mücadele babından kıta üstündeki Trablusgarp gibi merkezi vilayetlerin kalkındırılması ve ihyası için bu projenin en önemli ayaklarından birini oluşturan ticaret ve civardaki komşularla irtibatın devamı gibi hususları bir adım ötedeki yerel idarelerle işbirliği çerçevesinde sürdürmenin gerekliliğine vakıftı. 1895 tarihinde Trablusgarp'ın kalkındırılması ve güneyi ile ticaret vs. irtibat yollarının

²⁷⁵ Kavas, *a.g.m.*, s.81.

²⁷⁶ Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s.421-422.

²⁷⁷ BOA, *Y.A.HUS.*, 423/63, 24/N/1319.

²⁷⁸ Nuri-Naci, s.160.

canlandırılması hakkında askerlik, güvenlik, idare, eğitim, ticaret, ziraat, hayvancılık, ulaşım, gümrük, ekonomi ve haberleşme konularını kapsayan otuz iki maddeden müteşekkil çok yönlü bir girişimde bulunuldu. Burada belirtilen bazı kalemlerin devlet tarafından bizzat icra edilmesinin yanında hinterland arazisine Osmanlı'nın "mutasarrıf ve malikiyet esbabının istikmal kılınması" için ahalinin "celb-i kulübü" gerekmekteydi. Bunun da diğerleriyle beraber Bornu sultanının öteden beri hilafet ve saltanat makamına beslediği muhabbet ve meveddetten istifade etmek suretiyle başarılabileceği anlaşılmıştı. Trablusgarp'ın gerekli tedbirleri alması dışında buraya kullanılmayan bazı silahların gönderilmesiyle Avrupalıların kötü teşebbüslerinin önüne geçilebileceği haliyle de Bâbîâlî'nin nüfuzunun takviye edilmiş olacağı çok açıktı.²⁷⁹

Nijer antlaşması Afrika ve hasseten bu bölgedeki İngiliz-Fransız çatışmasını önleyemedi. Özellikle 1884 Berlin Konferansı'ndan sonra Afrika'da sömürge topraklarını artırma yarışı içine giren devletlerden İngiltere'nin kuzey-güney, Fransa'nın doğu-batı istikametindeki ilerleyişleri 18 Eylül 1898'de Faşoda denilen mevkide keşişince tekrar karşı karşıya gelindi(Faşoda Krizi). Nüfuz bölgelerinin tekrar belirlenmesi için Mart 1899'da masaya yatırıldı. Yeni anlaşmada İngiltere ve Fransa nüfuz alanlarını Çad Gölü ve Nil havzasına kadar genişleterek önceki anlaşmaya dâhil etmek istediler. İngiltere Fransa'ya Vedây ve Darfur dâhil olmak üzere Çad Gölünün doğu ve kuzey doğusundaki bütün toprakları bıraktı.²⁸⁰

Ancak "Nijer Antlaşması"nı Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'da ele alan Osmanlı devleti sadece iki devlet arasında ve o güne kadar henüz ayak dahi basmadıkları yerleri karşılıklı paylaşmalarına imkân sağlayan hiçbir antlaşmayı kabul etmedi.²⁸¹ Öncekinin devamı konumundaki yeni anlaşma Osmanlı'nın Trablusgarp ve Mısır cihetlerindeki hak ve egemenliğine gölge düşürecek konumdaydı. Zira yeni mukaveleye göre İngiltere Çad Gölü civarında Vedây, Bornu, Kânim ve Tibesti bölgelerinde herhangi bir hak iddia etmeyecek, Fransa da Darfur ve Bahrü'l-Gazel topraklarındaki menfaatlerinden vazgeçecekti. Bununla birlikte Vedây ile Darfur arasındaki arazinin ileride gönderilecek komiserler vasıtasıyla tahdid ettirileceğini beyan eden Fransa ve İngiltere, Mısır eyalet-i

²⁷⁹ BOA, *İ.HUS.*, 39/13.

²⁸⁰ Mahmud Naci Bey kardeşiyle yazdığı "Trablusgarp" adlı eserin bizzat kaleme aldığı hinterland meselesi bölümünde bu toprakların koordinatlarını detaylı bir şekilde vermektedir (s.164).

²⁸¹ Kavas, *a.g.m.*, s.81.

mümtazesine tabi olan Darfur ve Bahrü'l-Gazel vilayetinin İngiltere; Trablusgarp vilayetinde Fizan sancağının güneyi ve Çad Gölü'nün güneyine düşen geniş arazinin de Fransa egemenliğine tabi olmasını kararlaştırdılar. Hal böyle olunca mesele Mısır ve Trablusgarp'a taalluk edip Osmanlı'yı da bir hayli alakadar etmekteydi. Mısır Hıdivliği arazisi her ne kadar bir müddetten beri İngiltere askerinin kontrolünde olsa da Osmanlı'nın buradaki hakları/varlığı daha önceki ve hala geçerliliğini sürdüren resmi kayıtlarda İngiltere tarafından tasdik edilmekteydi.²⁸² Zira İngiltere, Fransa'nın Faşoda krizinden sonra Mısır ve Sudan'dan çekilmesiyle 19 Ocak 1899'da Mısır'la yaptığı bir anlaşma ile Sudan'ı İngiliz-Mısır ortak egemenliği (condominium) altına soktu.²⁸³ İngiltere Sudan'nın idaresine dair olan Mısır hıdivliği ile arasındaki 12 maddelik bu sözleşmede Osmanlı varlığının hala devam etmesi yönünde muamelede bulunduğuna göre diğer Mısır arazileri gibi Sudan üzerinde de Osmanlı'nın varlığından/söz sahibi oluşundan hiç şüphe edilmemesi gerekmektedir.

Şu halde mezkûr Osmanlı arazilerinde verilecek kararlarda Bâbîâlî olmaksızın sınırların tayin edilmesi ve buraların İngiltere'nin idare yahut nüfuzu altında gibi gösterilmesi İngiltere'nin daha önce vermiş olduğu teminatlara muvafık değildir ve hukuksuzdur. Aynı şekilde Devlet-i Aliyye'ye ait olan veya olması lazım gelen bir takım yerlerde Fransa nüfuzunu onaylaması da bir hukuksuzluktur. Fransa'ya tevdi edilen yerlere gelince bu araziler fiilen Osmanlı idaresi altında değilse de Fransa'ya hiçbir aidiyeti söz konusu olmayıp bu durum açıkça Osmanlı'nın hak ve hukukuna taarruz teşkil etmektedir. Tibesti, Kânim ve diğer araziler Fizan sancağının tabii devamı olup bu sancak ile Afrika'nın ticaret merkezi Çad Gölü arasındaki ve yine Fizan ile Mısır ve civarı arasındaki yol, geçit ve güzergâhları barındırdığından hinterlant kaidesince bölge ve bölgede yaşayan nüfusun Osmanlı devlet ve hilafetine olan bağlılıkları dikkat çekici olmakla birlikte oldukça açıktır.

Bâbîâlî hükümeti evvelce bu arazi üzerindeki hukukunu fiilen değilse bile kavlen muhafaza etmiş ve yukarıda da bahsedildiği gibi 1890 senesinde Fransa ve İngiltere devletlerine gönderdiği tebligatlarda Bornu, Bagirmi, Vedây, Kânim, Borku ve Tibesti bölgelerini müştemilatıyla birlikte hinterlant kaidesine istinaden kendi

²⁸² BOA, *Y.A.HUS.*, 423/63, 24/N/1319.

²⁸³ Armaoğlu, s.425.

egemenliği altında bulunması gerektiğini beyan etmişti. Aynı tarihte İngiltere devleti tebligatın cevabında Bornu'nun kendi himayesinde olduğunu söylemiş Fransa hükümeti ise Osmanlı'nın burada fiili nüfuzu olmadığını öne sürerek fikir belirtmede çekimser kalmıştı. Her iki devletin cevapları Osmanlı'nın taleplerini tasdik edici olmamakla beraber tahakkuk edecek bir egemenliğin meşruiyetine işaret etmekte ve arada geçen dokuz sene zarfında adı geçen yerlerde fiili bir varlığın teyidinde teşebbüs edilmediğinden İngiltere ve Fransa arasında mezkûr yeni sözleşme gerçekteşmişti. Oysaki Osmanlı hükümetinin yukarıda da zikredilen tebligatları ve hukuk nezdinde sürdürdüğü resmi teşebbüsleri kendisine bu sözleşmeleri geçersiz sayma/yok hükmünde kabul etme hakkını verdiği çok açıktır.

Bütün bunlara binaen Osmanlı derhal Londra ve Paris kabinelerine gerek Trablusgarp ve Fizan'ın hinterlandını teşkil eden arazi üzerindeki devletin hak ve egemenliğini ve gerekse Mısır hıdiviyetinin dâhilinde olmakla Osmanlı saltanatının bir parçasını teşkil eden Darfur ve Bahrü'l-Gazel'deki meşru söz hakkının muhafazasını teyit eden beyanatı sefaretler aracılığıyla bildirdi. Ardından Mısır'la ilgili kısımlar için Mısır fevkalade komiserliğinden malumat ve izahat istenerek gerekli tedbirlerin alınmasını emretti. Her iki devlet tarafından verilen cevaplar Trablus'taki Osmanlı hâkimiyetini teyit eder şekilde ise de bilhassa bu işle daha alakadar olan Fransa'nın cevap tarzı ve üslubu Fizan sancağının güney kesimlerindeki Osmanlı hukukunu tanımaz minvalde olduğundan buranın Osmanlı topraklarına dâhil olduğu hakkında herhangi bir şüphe bulunmasa da bu durumu Fransa'nın kabul etmeyeceği tahmin edildiğinden; dahası Fransa sefaretinin Bilma memlehaları hakkındaki teşebbüsleri yeni takrirlerin gönderilmesini lüzumlu kıldığından mezkûr mahaldeki Osmanlı hâkimiyetini gösteren deliller ve Bâbıâlî hukuk müşavirlerince hazırlanan gerekli izahları içeren mütalaalar hariciye nezareti vasıtasıyla tekiden yine Fransa kabinesine gönderildi.²⁸⁴

Fransızların işgallerine karşı hilafete bağlılıklarıyla bilinen ve Trablusgarp'ın güneyinde yaşıyan Müslümanların devletle irtibatlarının kuvvetlendirilmesi ve vilayetin sınırlarının yabancı "tecâvüzâtından" korunması için gerekli faaliyetlerin yapılmasına daha önceden karar verilmişti. Hatta Tibesti'nin Trablusgarp'ın ve Vedây'ın Mısır'ın

²⁸⁴ BOA, *Y.A.HUS.*,423/63, 24/N/1319; *HR.HMŞ.İŞO.*, 193/17, 22/Ni./1315.

tabii uzantıları olduğu Paris sefiri Salih Münir Paşa tarafından verilen bir nota ile bildirildi. Zaten bu konuda daha önce de bir irade yayımlanarak bu meselenin ciddiye alındığı bilinmektedir. Özellikle Fizan sancağı coğrafi konumu itibariyle önemli bir noktada bulunuyordu. 26 Eylül 1899 tarihinde Bornu, Tîbû Reşâde ve Tîbû Kavar hakkında, 2 Mart 1901 tarihinde yine Tîbû Kavar, Kânim ve Gat Tevarikleri hakkında temin edilen bilgiler liva meclisi tarafından Trablusgarp vilayetine gönderildi.²⁸⁵

O. Bölgede Fransızların Saldırılarına Karşı Yerli Halk ve Senûsiler'in Mücadelesi

Her şeye rağmen Fransa'nın Çad bölgesindeki saldırıları devam etti (1901). Trablusgarp Müşiri Recep Paşa istila faaliyetlerine karşı güneyde merkezi Mao olan Kânim'e sevkîyat yapılamadığını bildirdi. Bunun gerçekleşebilmesi için ise Kavar'ın ele geçirilmesi gerekiyordu. İngiltere ve Fransa'nın aralarında yaptığı Nijer muahedesine vurgu yapan paşa bölge ele geçirilir ve siyaseten bir mahzur da görülmezse gerekli sevkîyatın icra edileceğini ifade etti. Bununla birlikte paşaya göre oradaki Müslümanların hilafet-i mukaddeseye bağlılıkları sayesinde cüzi masraf ve bir izinle yabancıların milyonlar harcadığı işgal faaliyetlerinin önüne geçilebilirdi.²⁸⁶

Trablusgarp vilayeti ile Bingazi mutasarrıflığı tarafından İstanbul'a gönderilen daha sonraki bir yazıda Kânim zaviyesine gelen Fransız müfrezesi ile yerli ahali arasında bir münazaa vuku bulduğu haber verildi. Bu haber üzerine Fransızların Bingazi'ye taarruzlarına mahal vermemek için dikkatli olunup ona göre hareket edilmesi gerektiği mutasarrıflığa bildirildi. Fakat Fransızlar çok daha önce hareket etmişti. Kânim'de daha önceden Seyyid Mehdi tarafından inşa ettirilmiş olan zaviyenin şeyhi Erâni Efendi ziyaret için Seyyid Mehdi'nin yanına gittiğinde onun yokluğunu fırsat bilen Fransızlar bir gecede zaviye önüne demirden istihkâm siperleri inşa ettiler. Alınan istihbaratlar Bingazi mutasarrıflığı tarafından şifreli telgrafname ile Dersâdete bildirildi. Hemen sabahında vuku bulan muharebe sonunda kazanan taraf Evlad-ı Süleyman oldu ve Fransızlar geri dönmek zorunda kaldı. Ama Evlad-ı Süleyman şeyhlerinden bir, zaviye talebelerinden ve Calu halkından da üçer şehit verildi (Ocak

²⁸⁵ Kavas, *a.g.m.*, s.81-82.

²⁸⁶ BOA, *BEO.*, 1775/133121, 26/N/1319.

1902).²⁸⁷ Ancak Fransızların durmak gibi bir niyeti yoktu. Kânim zaviyesine gelip yerli halkla çarpıştıktan sonra geri döndükleri bildirilen Fransız müfrezesi Zinder'deki diğer kuvvetlerle birleşerek tekrar muharebeye giriştiler. Yirmi dört saat süren muharebe sonunda üç Fransız esir alınmak suretiyle kalanı öldürüldü ve bir adet Sahrâ topu ele geçirildi. Buna rağmen ahaliden ve bedevi Araplardan da pek çok şehit verildi. Fakat Bingazi mutasarrıflığından daha sonra gelen ikinci bir şifreli tegratnamede Fransızların bilakis galip geldiği, Kânim zaviyesini istila edip ele geçirdiği ve halkla aralarında meydana gelen çatışmalarda halkın tamamının katledildiği anlaşılmıştır.²⁸⁸ Ancak Fransızların zaferi uzun sürmedi ve bundan bir gün sonra Tevarıklar atlı birlikler halinde saldırarak Fransızların tamamını öldürdü (Mayıs 1902).²⁸⁹

Yerli kabilelerden halkların sömürgeci Fransa'ya karşı mücadeleleri devam etmekteydi. Fransız müfrezesinin Kânim mevkiine varıp Şeyh Senûsî ve halkına saldırdığı ve yine o civarda saldırgan hareketlerde bulunduğu gibi haberler İstanbul'a ulaştıkça Osmanlı devleti "dostlarının" her türlü saldırıdan korunması kararına binaen derhal harekete geçilerek gerekenlerin yapılması telgrafla ilgili mercilere bildirilmekteydi.²⁹⁰ Zaten saldırıların başlamasından çok önce (6 Ocak 1902) Vedây ile Bornu arasında bulunan Kânim'in Osmanlı hâkimiyetine bağlı olduğuna dair delillerin Fransa kabinesine tebliğ edilerek Fransızların bölgeye tecavüzlerinin önlenmesi için harekete geçilmişti.

Osmanlı devleti tarafından bölgedeki tecavüzatın önlenmesine dair alınan önlemler sadece buradaki halkın desteklenmesi yönünde değildi. Muhtemel tahrik hareketlerinin önüne geçilip halkın galeyana gelmesine mani olunmak temel hedefti. Bu yüzden Osmanlı toprakları içerisindeki halkın çatışmalardan uzak tutulması gerekiyordu. Özellikle yukarıdaki Fransız müfrezesiyle yapılan savaşa katılanların zaviyenin müritleri olduğu kesin olup Bingazi livasını alakadar eden tek husus şuydu: Cediiye nahiyesi halkından ve Zaviye kabilesinden bazı gruplar daha önceki Hacı Reşid Paşa zamanında kendilerinden tahsilatta bulunmak isteyen bir yüz başı ve birkaç askeri öldürünce liva dışına çıkarılarak Sahrânın ötesinde Garû ve Kânim'e

²⁸⁷ BOA, *Y.MTV.*, 225/80, 14/L/1319.

²⁸⁸ BOA, *DH.MKT.*, 497/54, 27/M/1320.

²⁸⁹ BOA, *DH.MKT.*, 527/20, 13/Ra/1320.

²⁹⁰ BOA, *BEO.*, 1879/140871, 29/Ra/1320.

sürülmüşlerdi. Dolayısıyla bu grupların adı zikredilen savaşa katılmış olmaları muhtemel olsa da bunlara karşı alınabilecek bir önlem söz konusu değildi. Ancak bunlar dışında liva içerisindeki hiçbir ferdin Sudan tarafına gitmelerine müsaade edilmedi ve diğer yetkililere de durum izah edilerek gerekli önlemlerin alınması sağlandı (1902).²⁹¹

Sömürgelerinden topladığı yüz binlerce insanı fabrikalara, limanlara, tarlalara hatta çarpıştırmak için kendi savaş cephelerine götürmeyi kâr addeden Fransa Afrika'da silahaltına soktuğu esirleri kendi kıtasının halkını öldürmesine sebep oluyordu. Senûsilerden alınan bilgilere binaen Fizan mutasarrıflığından gelen telgrafnamede Fransızların istila faaliyetlerinden bahsedilmekteydi. Fransızlar 1910 senesi Ekim'in dördüncü günü akşamı bin sekiz yüz kadar bedeviyi silahlandırarak Guro/Garu ve Borku'yu zapt etmek maksadıyla Doru denilen mevkie yöneldiler. Fakat buraya vardıklarında iki yüz kadar silahlı halkın şiddetli mukavemetine dayanamayarak harp meydanında birçok ölü, elli kadar esir, bir çeşit marka tüfekler, birçok deve ve bir o kadar da at bırakıp kaçtılar. Gelen ikinci telgrafnamede Borku'da Şeyh Hasan isimindeki yerli idarecilerden biri diğer kabile reisleriyle birlikte daha önceden Borku ve Kânim arasındaki mevkide oturduklarını ama Fransızların Kânim'deki taarruzlarından sonra bütün halkıyla birlikte Borku'ya hicret ettiklerini belirtiyordu. Aralarında yine kabile reisleri ve yöneticilerin bulunduğu bir heyeti Osmanlı devletine tabi olmak ve himayesine girmek talebiyle en yakın kaymakama gönderdiler. Şeyhin kendisi de gelmek için yola çıkmasına rağmen yolda hastalanıp iyileştikten sonra geleceğini haber verince kaymakam görüşme için yanına Tibu-Reşade kazasının hâkimini de alarak gelen heyeti Borku bölgesine gönderdi. Bunun üzerine hem bu görüşme hem de bunun gibi civardan gelen sığınma ve devlete tabi olma talepleri hakkında kaymakamın ne gibi vaatler vereceği, bölgenin tamamen ele geçirilip geçirilmeyeceği ve burada bir hükümetin kurulup kurulmayacağı hususlarında Trablusgarp mutasarrıflığına İstanbul'dan açıklama ve izin talep edildi.

Borku bölgesi Vedây ve Orta Afrika ticaretinin anahtarı konumunda olmakla birlikte ayrıca Tibesti topraklarının da bekası için oldukça ehemmiyetliydi. Bu sebeple buranın Dersaâdet tarafından ele geçirilmesi gerektiğini daha önceki tebligatlarında

²⁹¹ BOA, *DH.MKT.*, 556/57, 5/Ca/1320.

vurgulayan Trablusgarp vali ve kumandanı İbrahim Ethem b. Said yapılması gerekenlerin bir an önce bildirilmesini talep etti.²⁹²

²⁹² BOA, *DH.SYS.*, 35/4, 15/S/1329.

SONUÇ

Tarihteki uzun hayatında uzak yakın pekçok çevreyle irtibat kuran Kânim-Bornu Sultanlığı, bilhassa Müslüman oluşunun da gereği olarak dönemin yegâne İslam devleti ayrıca hilafet makamı olan Osmanlı Devleti ile de ilişkilerini sürdürdü. Özellikle Osmanlılar'ın Kuzey Afrika'daki varlığı buna etki eden en mühim faktörlerdendi. Zira Trablusgarp İstanbul'a ulaşmak için bir numaralı duraktı ve Fizan sancağı Bornu kabileleri için yol üstü konumundaydı. Ticaret kervanları bugüne kıyasla ağır olarak seyretse de kesintisiz bir akışkanlık içerisindeydi ve o gün için ekonomiden iletişime, kültürel hayattan sağlığa pek çok mecranın can damarını teşkil etmekteydi. Bugünkü ulus devlet sınırları tarihte rastlanır bir durum olmadığı için o zamanın hudutları daha içiçe ve daha canlı bir durum arz etmekteydi. Bunun getirdiği sıcak ortam çok yönlü ilişkilerin sürdürülmesine de imkân sağlamıştır. Nitekim Kânim-Bornu için de aynı şey sözkonusuydu ve zirve dönemini yaşadığı İdris Elevma iktidarından önce de Akdeniz kıyılarındaki Trablusgarp yani Osmanlı ile iletişime geçmişti. Bu ilk temaslar buradaki Turgut Reis gibi paşalar nezdinde gerçekleşmiş olmakla birlikte çok kısa bir süre içerisinde XVI. yüzyılda doğrudan Dersaadet'e ulaştı. Sultan III. Murat'a elçi ve mektuplarını ileten Bornu hâkimi, tazim ve talepleri için dolaylı bir irtibat yerine artık Osmanlı padişahları ile doğrudan mülaki oluyordu. Belgelerde sultanlardan "Bornu hâkimi emâret-meâb mîr İdris", "Bornu hâkimi cenâb-ı emâret-meâb" diye ve muhtelif tazim lafızlarıyla bahsedilmesi Bornu hükümdarlığının Osmanlı İmparatorluğu nezdinde tanındığını ve itibar gördüğünü göstermektedir.

İdris Elevma'dan sonra yaklaşık iki buçuk asır süren kopukluk ise bu ilişkiler için karanlık gözükmektedir. Bunun Kânim-Bornu devletindeki idarecilerin zayıflığı, iç karışıklık ve kıtlık gibi sebeplerden kaynaklandığı aşikârdır. Zira bu zor dönemdeki faktörler devleti içine kapanmaya zorlamıştır. İkinci mühim nokta ise Kânim-Bornu'nun İstanbul için ilk durağı konumunda olan Trablusgarp'taki değişen idareler dönemidir. Zira Dayılar (1603-1711) ve Karamanalı Hanedanı (1711-1835) dönemleri tam da bahsettiğimiz inkıtâ sürecine rastlamaktadır.

Esasında Bornu idarecilerinin Dersaâdet ile iletişim kurduğu yollardan birisi de kendilerinin hac ibadeti için çıktıkları seyahatlerdi. Bundan sebep bu kopuk dönemde Mısır yolu vasıtasıyla da temaslar kurulması muhtemeldir. Çok daha erken dönemde İstanbul'a ulaşan Bornu yöneticilerinin daha sonraları birden bire iletişime son vermeleri makul bir durum olmadığı için devletin kendi problemlerinin buna sebep olabileceği ihtimalinin yanında bu karanlık dönem hakkındaki belge ya da delillerin henüz gün yüzüne çıkmamış olması ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu hususta özellikle mühimme defterlerinin incelenmesi yeni kapılar aralayabilir.

XIX. asrın ortalarından itibaren ise ciddi ve yoğun bir şekilde ilişki trafiğinin aktığı görülmektedir. İki devlet arasında normal bir hukuku olan ticaret öteden beri mevzu bahisti. Fakat yeni dönemde temasların sadece bu saikle yürüdüğü gibi bir durum asla sözkonu değildir ve bilakis iki devletin çıkarları her zaman ikincil planda seyretmiştir. Yoğun hediyeleşmelere tanık olunan ikinci temas döneminde daha çok beşeri hallere vurgu yapılmakla birlikte iki taraf birbirine son derece saygılı ve müsamahakâr bir şekilde muamelede bulunmuş ve devletlerarası hukuk çerçevesinde ilişkilerini sürdürmüşlerdir. May İdris Enevma zamanında hac kabilelerinin güvenliği vs. meseleler artık halledilmiş olacak ki sonraki süreçte buna atıfta dahi bulunulmamıştır.

Daha çok hilafete bağlılığını ve padişaha itaatini arz eden Kânim-Bornu sultanları neredeyse bunu devlet geleneği haline getirmişlerdi. Zira neredeyse her yeni mayın başa geçişinde Osmanlı'ya tâbi olma isteği İstanbul'a bildirilmiştir. Osmanlı idaresi ve hilafet sancağı altına girmek pekçok kez yenilediği için bunu ilişkilerin sıkı tutulduğuna hamletmek çok tabii olsa gerektir. Sadakatlerini bildirmekten geri durmayan sultanların mukabilinde Dersaâdet'in tavrı hiçbir zaman küçük görmek ya da tepeden bakmak cihetinde olmamış, bilakis Osmanlı padişahları buradaki idarecilerin taltif edilmesi ve gönüllerinin alınması için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Üstelik Afrika'yı kırıp geçiren sömürgeci devletlerin saldırıları karşısında sadece Kânim-Bornu'nun değil bu coğrafyadaki bütün halkların hem fiilî hem de hukukî hamisi olan tek devlet Osmanlılar olmuştur. Sömürgeci devletler yerli halkın topraklarını işgal ederken Osmanlılar, buradakileri "dostlarımız" addetmekteydi. Fransızların bölgeyi istilasında Rabih b. Fazlullah gibi oldukça nadir rastlanan yerel mukavemetler yalnızca

Osmanlı tarafından takip edilmiş ve Senûsiler'in mücadeleleri desteklenmiştir. Hukuk nezdinde ise Osmanlı makamları bu topraklarda en son hak iddia edebilecek konumdaki işgalci devletlere buradaki halkın ve kendisinin haklılığını yoğun bir mesai çerçevesinde ispat etmek için çaba sarfetmiştir. Üstelik bazı dönemlerde Avrupalı devletlerin bu coğrafyadaki vatandaşlarının selameti için Osmanlı'dan yardım istemesi ve Kânim-Bornu sultanlarının Avrupalı seyyahların kendi topraklarında dolaşım faaliyetlerde bulunabilmeleri için Osmanlı Devleti'nden yazılı izin almalarını şart koşması söz konusu coğrafyanın statüsünü çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bütün belgeler ve iki devletin ortak bir şekilde yaşadığı ve birçok mücadeleyi içerisinde barındıran tarih Osmanlı Devleti'nin buralardaki tesirini ve varlığını inkâr edenler için bir cevap kabilindedir. Zira Fransızların kendi topraklarını işgal ettiği karmaşık dönem içerisinde bile yeni Bornu hükümdarı Ebu Bekir b. İbrahim el-Kânimî'nin²⁹³ Trablusgarp Vilayeti'ne 2 Temmuz 1902 (26 Rebûlevvel 1320) tarihinde gönderdiği mektup iki başkent arasında seyreden münasebetlerin küçük bir misalidir. Karşılığında 14 Temmuz tarihinde Arapça olarak İstanbul'dan gönderilen cevabında ise dua ve elfaz-ı ihtiramiyeden sonra yeni hükümdar tebrik edilerek hilafet-i uzmanın mertebesi ve maksadı dile getirilmiş, devamında ise iki devletin hukuku hakkında şu ifadeler yer verilmiştir:

“...eslâf-ı kirâmınız dahi bu noktaya vâkıf oldukları cihetle makam-ı akdes-i hilafet-i kübra ile rabıta-i mâneviyye-i sıdk ve mehabbetlerini daima muhafazaya ihtimam ve dikkat edegeldiklerinden zat-ı vâlâlarının dahi anların eserine iktifâ²⁹⁴ edecekleri ve oralara gidip gelecek Trablusgarp tacirlerinin umûr ve muamelâtını teshile bezl-i himmet eyleyecekleri kaviyyen me'mûldur. Bâkî Hak Teâlâ cümlemizi hayra muvaffak eylesin vesselâm.”²⁹⁵

Bu ve bunun gibi deliller şu hakikatin varlığına ışık tutmaktadır ki; bütün bu coğrafyada kurulan Müslüman sultanlıklar aslında Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki görünmeyen sınırlarıdır.

²⁹³ Bu hükümdar 1901-1922 yılları arasında hüküm süren Şehu Bekir Garbai olmalıdır.

²⁹⁴ “Kaf” ile yazılmıştır: Arkasından gitmek, takip etmek

²⁹⁵ BOA, Y.MTV., 232/133, 22/R/1320.

EKLER

Ek 1: Maylar/Sultanlar Listesi

Maylar/Sultanlar Listesi

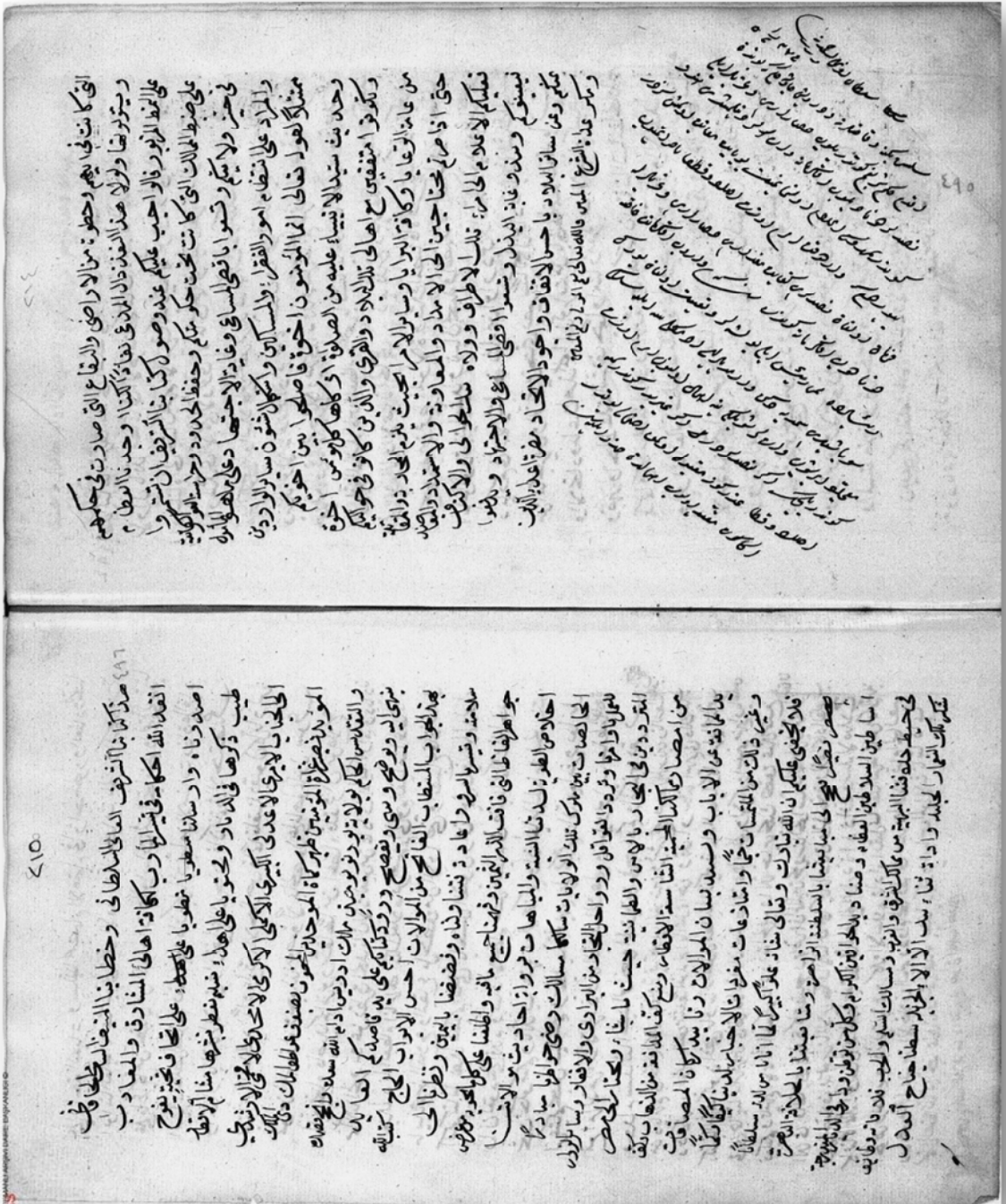
1	Seyf b. Zûyezen (ö. M. 575 [?])	12 yıl
2	İbrahim b. Seyf b. Zûyezen	16 yıl
3	Dûkû b. İbrahim	?
4	Fune b. Dûkû	50 yıl
5	Arsu	?
6	Katuri b. Arsu	250?-300? yıl
7	Biyoma b. Katuri	20 yıl
8	Bulu b. Biyoma	16 yıl
9	Arku b. Bulu	44 yıl
10	Şu b. Arkama	4 yıl
11	Abdulcelil b. Şu	1071-1075
12	Hummay b. Abdulcelil	1075-1086
13	Duneme b. Hummay	1086-1140
14	Bîr b. Duneme	1140-1166
15	Abdullah Bekir/Bikoru b. Bîr	1166-1182
16	Salma/Selmeme (İbn Bekir)	1182-1210
17	Duneme b. Diabalami/İbn Selmeme	1210-1248
18	Kâday b. Matela	1248-1277
19	Osman/Bîr b. Duneme	1277-1296
20	el-Hâc İbrahim b. Bîr	1296-1315
21	Abdullah b. Kâday	1315-1335
22	Salma b. Abdullah	1335-1339
23	Kuri es-Sağîr	1339-1340
24	Kuri el-Kebîr	1340-1341
25	Muhammed b. Abdullah	1341-1342
26	İdris b. İbrahim/İdris b. Hafsa	1342-1366
27	Davud b. İbrahim/İbn Fatıma	1366-1376
28	Osman b. Davud	1376-1379
29	Osman b. İdris	1379-1381
30	Ebu Bekir b. Davud	1381-1382
31	Ömer b. İdris	1382-1387
32	Said	1387-1388
33	Kâday Afanu b. İdris	1388-1389
34	Osman/Bîr b. İdris	1389-1421
35	Osman Kâlinma b. Davud	1421-1422
36	Duneme b. Ömer	1422-1424
37	Abdullah b. Ömer	1424-1431
38	İbrahim b. Osman	1431-1439

39	Kâday b. Osman Kâlinma	1439-1440
40	Duneme b. Osman/Bîr	1440-1444
41	Muhammed b. Matela	1444-1444
42	Amar b. Aişe	1444-1445
43	Muhammed b. Kâday	1445-1449
44	Gaci b. İmata	1449-1454
45	Osman b. Kâday	1454-1459
46	Ömer b. Abdullah	1459-1460
47	Muhammed b. Muhammed	1460-1465
48	Ali Gaci b. Duneme	1465-1497
49	İdris b. Ali/İdris Katakarmâbi	1497-1519
50	Muhammed b. İdris	1519-1538
51	Ali b. Zeyneb	1538-1539
52	Duneme b. Muhammed	1539-1557
53	Abdullah b. Duneme	1557-1564
54	İdris Elevma b. Ali/İbn Aişe	1564-1596
55	Muhammed b. İdris	1596-1612
56	İbrahim b. İdris	1612-1619
57	el-Hâc Ömer b. Fasham	1619-1639
58	Ali b. el-Hâc Ömer	1639-1677
59	İdris b. Ali	1677-1696
60	Duneme b. Ali	1696-1715
61	el-Hâc Hamdun b. Duneme	1715-1729
62	Muhammed b. El-Hâc Hamdun	1729-1744
63	Duneme Gana	1744-1747
64	Ali b. el-Hâc Duneme	1747-1792
65	Ahmed b. Ali	1792-1808
66	Duneme b. Ahmed	1808-1811, 1814-1820
67	Muhammed Neclerûma	1811-1814
68	İbrahim	1820-1847
69	Ali b. İbrahim	1847
Kânimî Ailesi-Şehular Dönemi		
1	Şehu Muhammed el-Emin el-Kânimî	1809-1837
2	Şehu Ömer b. Muhammed el-Kânimî	1837-1881
3	Şehu Abdurrahman b. Muhammed el-Kânimî	1854
4	Şehu Bekir b. Ömer	1881-1884
5	Şehu İbrahim b. Ömer	1884-1885
6	Şehu Haşim b. Ömer	1885-1894
7	Şehu Kiyari (Muhammed el-Emin)	1894
8	Şehu Sandurma	1894

	Rabih b. Fazlullah'ın İktidarı	1894-1901
9	Şehu Ömer b. Bekir (Sanda Kura)	1900-1901, 1922-1937
10	Şehu Bekir Garbai	1901-1922
11	Ömer b. Muhammed	1937-1967
12	Ömer b. Ebubekir Garbai	1967-1974
13	Mustafa b. Ömer Kiyari Emin el-Kânimî	1974-2009
14	Ebubekir b. Ömer Garbai	2009-.....

Ek 2: Başbakanlık Osmanlı Arşivi nemli Belgeler Listesi

Belge 2: İdris Elevma'ya gönderilen name-i hümayunlar. (MD, nu. 30, s.214, hüküm nu. 494'ün devamı; s.215, hüküm nu. 496.)

Belge 5: Şehu Abdurrahman b. Muhammed el-Kânimî'nin İstanbul'a gönderdiği mektup. (İ.DH., 296/18695., 27/B/1270)

الحمد لله والصلاة والسلام على رسول الله

الر الحاضرة السامية العلية والطلعة المنيرة البهية دوحه المهدية التي
اينعت ثمارها وروضة العز التي توضع اثمارها وسعة المكرمات التي
اشرفت نجومها وحادث بغيره الكرم غيو معاهد المعرفة والعرفان
والبهجة والاحسان مصدر جاسر الافعال ومبتدا كل خير تناه به الاكمل
الفاضل الكامل جاو رتب الفضائل حينما مطقوا في اذنيننا مشير مدينة
طرابلس خاتمة الله ورحمها وحرصون لها و فاهما الشرف نجما لت
تشر وتشمو سبها في سماء الطروس وتسرع نجما تها في الارواح والنفوس
متهادية في حلالها والجمال متسامية في مراتب السعادة والافعال
وبعد هانذ نرجع اليها كما كان العاني وقد كرم المتعالي بعد السوال عن
سلامة ذكركم التي هي على مرام وطيب اتواكم التوفيق على الدوام اننا
بهطل الله في نعمة وعافية ومنة من الرب المنان كما فية نعمه
سبحانه على ابدية العظام ونشكره على نعمه اليسام ونساله من فضله
ان يديم ذلك لنا ولكم هاد اوار المديون الكديون الرحمة والتيسير وقد
مر علينا بفضله واجلسنا مجلس الوالد المرحوم رحمت الله عليهم
ورضوانه لديهم واما ما مضى وما بعد فشم الامانة والمعاريف وله
التصرف التام في خلفه ولا معقب له في حكمه ولما مر الله علينا بذلك
قد منا سيدات تكرمنا بالاعلام قبلنا من احببنا الا اعلام ليحصل لكم علم ما وقع
على حقيقتهم ونرجو لكم على الرجعة الصافية والمودة الرافعة لا تبدل
في ذلك ولا تغيير ما مضى في فيه الحياة والمطلوب من سيدات تكرمنا لا تنقطع
بيننا وبينكم المكاتبة والمراسلة والعرفان والمرافقة والمواصلة
اذ يدرك ثبوت الود الخبير ولم يجر البدر وهذا هو غاية المنس
والسول وعذر الله تقيوه هذه الاما من جعلنا الله من المتحابين لذاته
المتواصلين لا يتفارقا مرنا ثم جعل الله الوصل بيننا وبينكم في اوطاننا
وووفنا لكل ما افوز به رضاء في ديننا ودنيانا نجاه افضل الخلق ووجه
الشعاع سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم
والسلام

فقير ربه عبد الرحمن بن محمد
الامير الكائن لطف الله به امين

Belge 6: Bornu hükümdarına gönderilen hediyelerin listesi. (HR.MKT., 216/44, 1/R/1274)

٤٠

عن بيان الهدية المرسولة من بلاد الدولة العنقلية الى كرويه
بموضوع

<p>سيف من غير قوس عقد اخوات الجوهري حسينات ابي بكر المكنان مع السيف من ابي بكر المكنان الاسلحة من حيدر علي بن الاسلحة من حيدر علي بن</p>	<p>حرماني ملف احمد خرجه بالنصره</p>	<p>بشنت احمد ملف خرجه بالنصره</p>	<p>صنركامل خرجه بالنصره براسه وركانه</p>
--	---	---------------------------------------	--

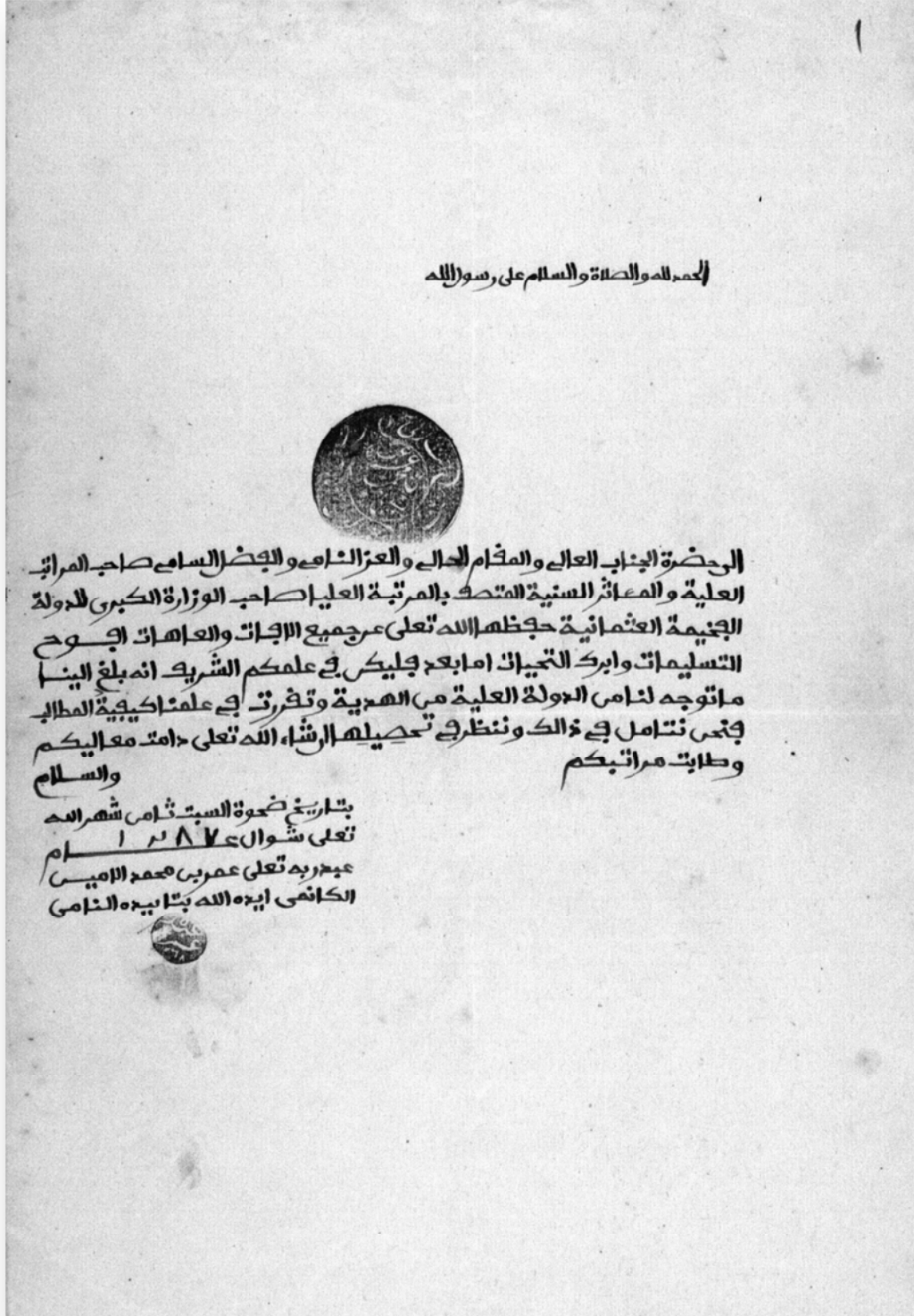
طائفة يديها نيشانه

ياضاً الرابلي ابا اصل الصواني
سنة وثمانين في توجوه من الاوراجوه
الاولا التي توجوه من الاوراجوه
فيلينا حكم منه

عن بيان الموجود من الهدية المرسولة من كرويه واداء

<p>حرماني فزيمه برافضه خرجه بالنصره</p>	<p>بشنت ملف احمد خرجه بالنصره</p>	<p>صنركامل خرجه بالنصره براسه وركانه وغيره من الهدايا المستعمل وغيره من الهدايا المستعمل</p>
---	---------------------------------------	--

Belge 8: Şehu Ömer b. Muhammed el-Kânimî'nin Sultan Abdülaziz'e gönderdiği mektup. (İ.DH., 633/43982, 29/S/1288)

Belge 10: İtalya sefaretinin yardım talebi. (HR.TO., 279/40, 12/10/1881)

Memoria

Le Sieur Joseph Kalpeda,
Sujet italien, s'étant rendu en
1869 au Bournou (Afrique
Centrale) avec le Docteur
Naehligal y a été retenu par
le Souverain de ce pays et
tous les efforts faits depuis
pour obtenir sa libération sont
restés infructueux.

À la suite des instances
de la famille, l'Ambassade
Royale s'adresse à la Sublime
Porte en la priant de vouloir
bien interposer ses bons offices
et adresser au Sultan du Bournou
une lettre vigoureuse pour l'inviter
à laisser librement retourner

1
Le Ministère des affaires étrangères
d'Italie offre ses remerciements
pour les renseignements que la Sublime
Porte a bien voulu lui fournir au
sujet du nommé Volpredo habitant
Bourmi.

Le Ministère fait cependant
observer, que quoique le dit Volpredo
ne soit pas gardé en prison par le
Makim de Bourmi il lui est
toutefois interdit de quitter le pays.
Cela résulte d'une lettre de date
attestée récente.

Le Ministère desire que ce fait
soit porté à la connaissance du
Gouvernement Impérial.

12 Décembre 1892.

OSMANLI ARŞIVI
BEO
124 9227 2

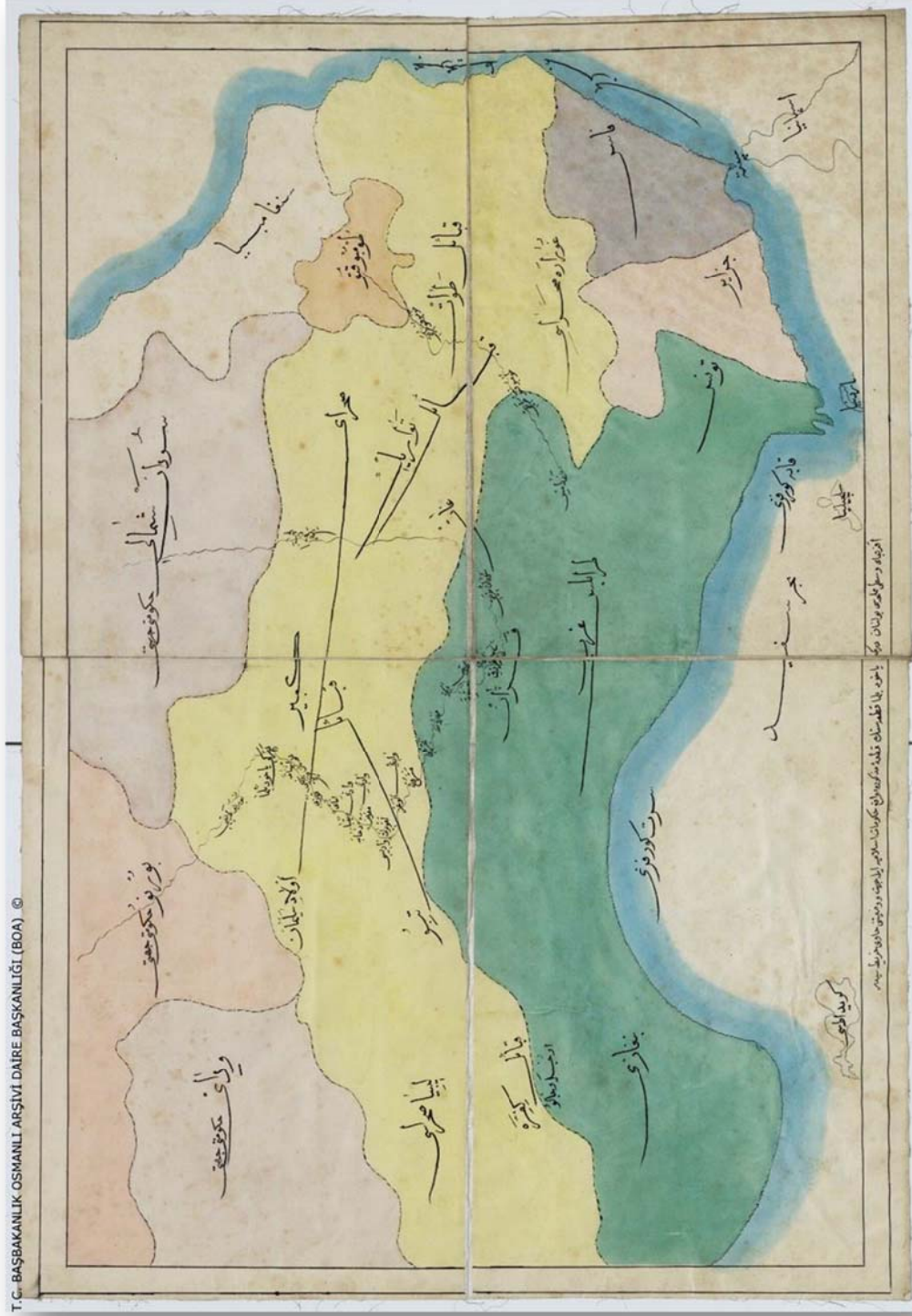
Belge 13: Senûsî'ye yazılan mektubun sureti.(Y.MTV., 157/139, 21/Z/1314)

شیخ سنوسیه یازیلان مکتوبله صوری

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على ائمة المرسلين
الى حضرتي ذي العلق والفاروق عمدة العلماء والصلوات الاطرية قدوة المرشدين ومواد المنفعة من مده مسترشدين في حياض العاطف من كل صوب وكانه
واستار سقاية ارشاداته كثر مدلولاته وانفتح به عالم عقول كل قاصد ودان قطب الطريقة العلية السنية صاحب المآثر المحمودة الدينية السيد
الشيخ محمد الهادي به السيد الشيخ محمد علي به السوسى الطاهى الحسن الادبى حفظ الله روحه وعلوه وبلغه من الخيرات ناه وبعدها اذكى حسان وانتم سيدوم
واكرام عليه بذاك المقام فقد تقينا بيد التوفيق والاحسان برقم حبركم الجوانى الموردة في سائر مساجد بلادنا المودون غير دوام بحسب العفة التي لكم عندنا
غاية الرام فقد ناه الله تعالى على ما استبرأناه من عذبة اذ انكم العفة اذ ما اياه قاتل ليقع البرء وسنة نأ تومها نكم القصة الثالثة سافنا
ان ساروه الى بلوغ كل انية حيرة هذا وانه منكم المنفعة لا رنة امنى في كل ابد من العزة والرحمة ورام موفيقا نكم العفة سنة تسعة سافنا عند
وصولي هذا منكم الموهبة المبرورة في ارشاداتكم من الاكفالى الاموية وتعليمهم وتزويجهم بالعلوم العلية الدينية وسما صحتكم وسنة بحسب سنة
حقة حامى الفتوة الدينية اذ ام ظهرها وظهرها من البرية ولما كنا نتمتع به قلنا ووجهه من حيث الامعة الاسوية رصده العبودية والقرية
نقام الفتوة السنية فربما وجد على ذمة صيد اقتسا انه يكونه ولما علمتم انما وارتقاه ساجده للذمان المددوه المددوة والمآثر الشكورة المستحقة
ارصاد الباري جن وعلم ورحمة رسول الخبير انه منكم منة عدلة حمولة مولانا الخليفة الاعظم وطلعه نال العلم ونظم حياية السنية على سائر الاقوام
الكثيرة الاموية الكائنات في جهات مختلفه من العفة الازليفة فيها انا قد تصدق حبركم العفة مستشدا بعبادتكم العترة على هذا الاقليم الجدير
بمفضل الختام بلوغ الرام راقى نتم منكم العفة بحسب الاحوة الدينية والمنية القليلة ما نه رسلا من حركتكم العلى مددوة ساسا من العلماء
والساج الجديريه بالارحام والامية الى بعضه البوادى السوذية الموهبة العالميا من انفس العزة الاموية من كل لورنو واداي لبقولهم وطقولهم
سنا نه ساسه وباسلو حركم با نه وولهم وانما هم تمت جناح رنة حاسن الفتوة السنية السندم للفقلا في بؤرى الى سعادتهم دنيا واولى كما انه
يقدم من مطامح الوجدان ولا حاجة للسياحة انكم منكم هذه تكونوه قد عادتم على نظرية الراجحة العترة الاموية حسب الاحوص وتساووه من ذلك
اجاز من ينو وتوبا جليله هذا ما لم يات في حبركم ومن الختام استر به الدعوان الخيرية من دان فضيلتكم في حبه العاجز دارجو خاتمة ديام حبركم والعلوم

Ek 3: Haritalar Listesi

Harita 2: (BOA, HRT., 2115)

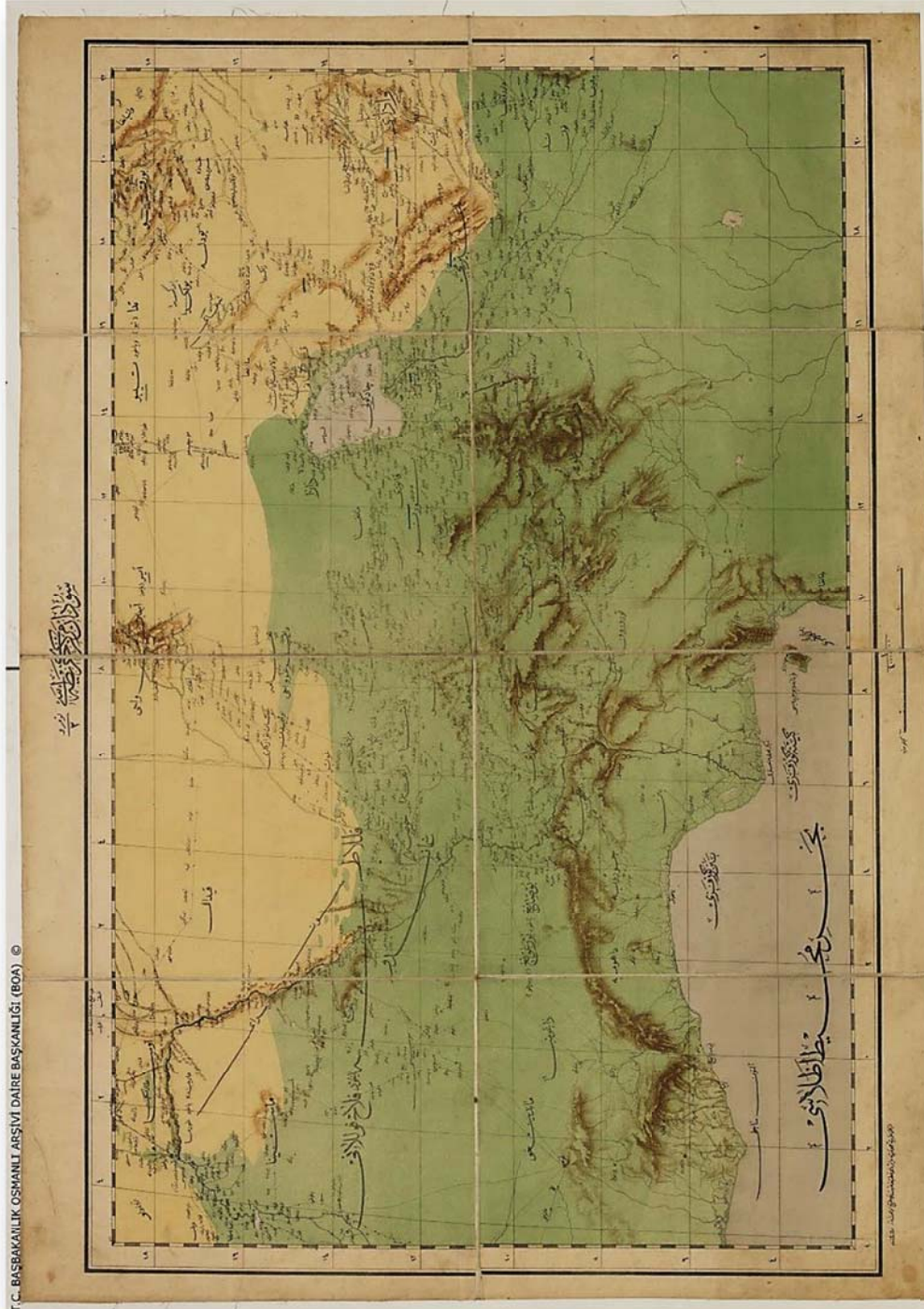

Güney

Kuzey

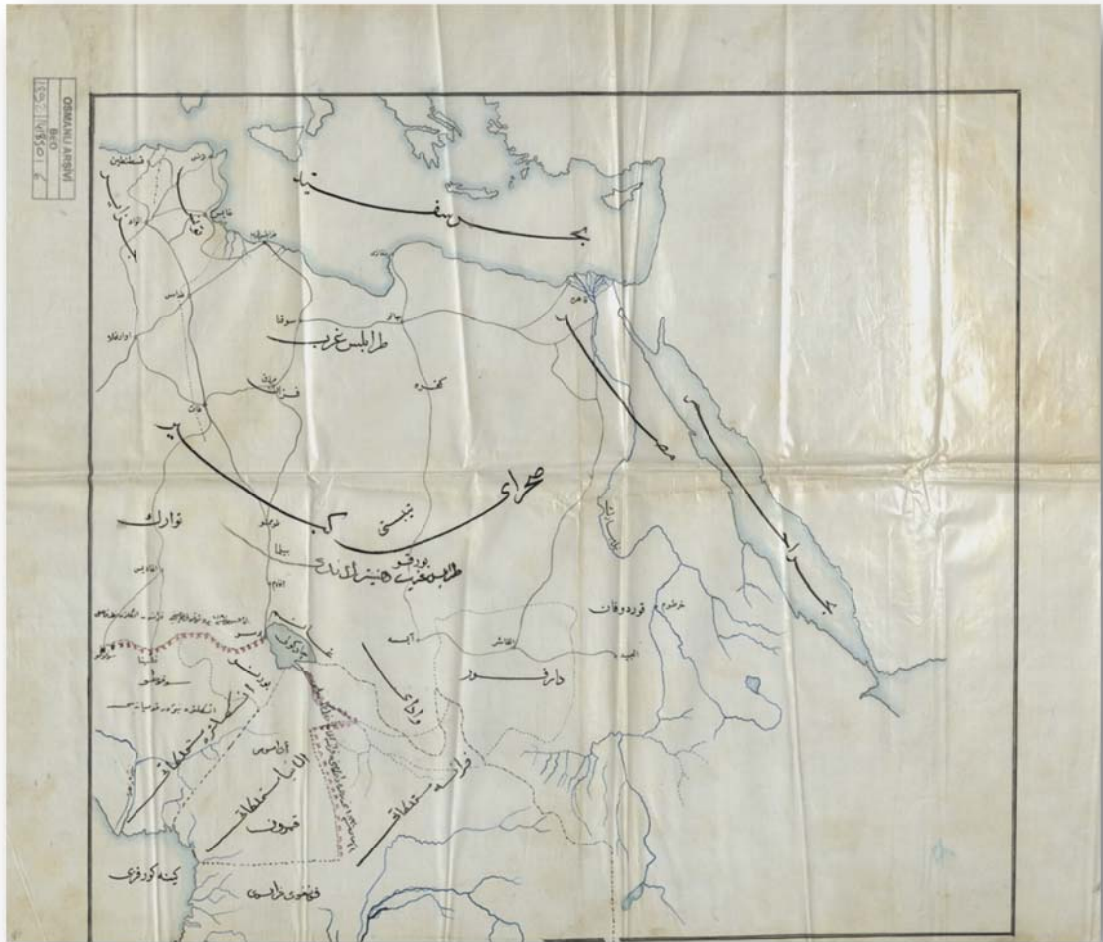
Harita 3: (BOA, HRT., 0647)

Harita 5: (BOA, İ.HR, 436/106) -iki parça-

Harita 6: (BOA, BEO., 1892/141850/6)

Ek 3: Fotoğraf Listesi²⁹⁷

²⁹⁷ Palmer'ın bibliyografyada verilen eserlerinden alınmıştır.

Fotoğraf 1: Çad Gölü'ndeki papirüs botları.

Fotoğraf 2: Bornu atlısı.

Fotoğraf 3: Ordu komutanı ve güney hâkimi Kaygama.

Fotoğraf 4: Bir bölge emiri.

Fotoğraf 5: Muhammed el-Emin el-Kânimî'nin torununun oğlu Şehu Ömer b. İbrahim.

Fotoğraf 6: Bornu saltanat asası.

Fotoğraf 7: Kânuriler.

Fotoğraf 8: Kuzey bölgesi emiri.

Fotoğraf 9: Şüve Araplarından biri.

Fotoğraf 10: Bir bölge emiri ve rütbesini gösteren mızrağı.

Fotoğraf 11: Bir bayram festivali.

Fotoğraf 12: Bir Kânuri köyü.

Fotoğraf 13: Bir Bornu şehzadesi.

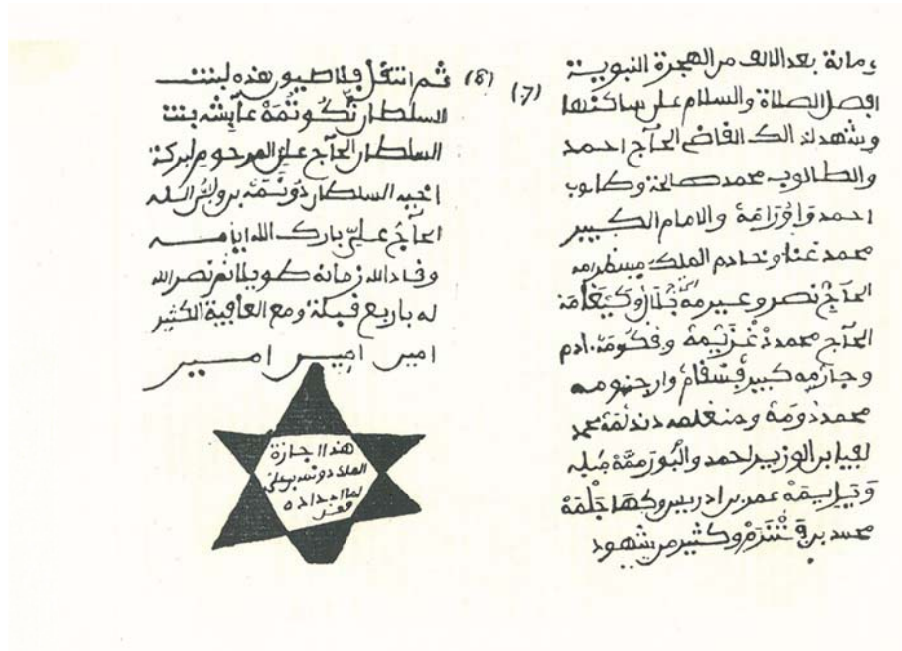
Fotoğraf 14: Geniş yetkilere sahip olan, Bornu melikinin annesi.

Fotoğraf 15: Muhammed el-Emin el-Kânimî'nin torunun torunu Ömer.

Fotoğraf 16: Bir nevi ferman/berat olan Mihram'dan örnek.

BİBLİYOGRAFYA

A: Başbakanlık Osmanlı Arşivi²⁹⁸

A.AMD. - Bab-ı Asafî Amedî Kalemî

A.MKT.MHM. - Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı

A.MKT.UM. - Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Evrakı

A.VRK.DH.TG. - Sadaret Evrak Kalemî Evrakı

BEO. - Bâbîâli Evrak Odası Evrakı

C.ML. - Cevdet Maliye

DH.MKT. - Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî

DH.SYS. - Dahiliye Nezâreti Siyasi Kısım Evrakı

HR.HMŞ.İŞO. - Hâriciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişâre Odası

HR.MKT. - Hâriciye Nezâreti Mektubî Kalemî Evrakı

HR.TO. - Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası Evrakı

İ.DH. - İrâde Dâhiliye

İ.HUS. - İrâde Husûsî

İ.MMS. - İrâde Meclis-i Mahsus

İ.MVL. - İrade Meclis-i Vala

MD. – Mühimme Defteri

MV. - Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MVL. - Meclis-i Vala Evrakı

Y.A.HUS. - Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı

Y.EE. - Yıldız Esas Evrakı

Y.MTV. - Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı

Y.PRK.AZJ. - Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

²⁹⁸ Dosya-Gömlek numaraları ve tarihler dipnotlarda verilmiştir.

Y.PRK.EŞA. - Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

Y.PRK.UM. - Yıldız Perakende Evrakı Umumî

B: Eserler

Ahmed ibn Fartua (published by Dierk Lange), **A Sudanic chronicle: the Borno expeditions of Idrīs Alauma (1564-1576)**, according to the account of Ahmad B. Furtū: Arabic text, English translation, commentary and geographical gazetteer, Stuttgart 1987.

Ahmed ibn Fartua (translated by H.R.Palmer), **History of the First Twelve Years of the Reign of Mai Idris Aloomo of Bornu (1571-1583)**: together with the “Diwan of the Sultans of Bornu” and “Girgam” of the Magumi, Lagos 1926.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)**, Ankara 1997,

Barth, Henry, **Travels and Discoveries in North and Central Africa 1849-1855**, London-New York-Melbourne 1890.

Bello, Muhammed, **İnfâku'l-meysûr fî târîhi bilâdi't-Tekrûr**, Rabat 1996.

Bilge, Mustafa L., “Fas(Osmanlı-Fas Münasebetleri)”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1995, XII, s.190-192.

Bobboyi, Hamidu, “Relations of the Borno ‘Ulamā’ with the Sayfawa Rulers: The Role of the Mahrams”, **Sudanic Africa A Journal of Historical Sources**, Vol. 4, 1993, Special issue on Kano, s.175-204.

Bovill, E.W., **The Golden Trade of the Moors**, London 1968.

Bozkurt, Gülnihal, “Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma”, **OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, sayı 1, 1990, s.45-77.

Çaycı, Abdurrahman, **Büyük Sahrâ’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, Ankara 1995.

Çelebi, Evliya, **Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Mısır-Sudan-Habeşistan-Somali-Cibuti-Kenya-Tanzanya** (haz.: Seyit Ali Kahraman), 10. Kitap 1. Cilt, İstanbul 2011.

Çetin, Atilla, “Garp Ocakları”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1996, XIII, s.382-386.

Denham, Dixon, Clapperton, Hugh, ve diğeri, **Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa: In the Years 1822, 1823, and 1824**, London 1828.

Dîvân (Hâzihî tevârîhu Bernû) Eser Dierk Lange'nin çalışması içerisindedir: *Le Dîvân des sultans du [Kānem] Bornū: Chronologie et histoire d'un royaume africain*, Wiesbaden 1977.

Dursun, Davut, "Bornu", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1992, VI, s.293-295.

Fage, John D., **An Introduction To The History of West Africa**, Cambridge University Press, 1964.

Göksoy, İsmail Hakkı, "Fûlânîler", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1996, XIII, s.215-216.

Görgün, Hilal, "Hevsâ", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1998, XVII, s.278-281.

Gündüz, Şinasi, "Misyonerlik", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2005, XXX, s.193-199.

Hogben, Sidney John, **The Muhammadan Emirates of Nigeria**, London 1930.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (770/1368-69), **Rihletu İbn Battuta (Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr fî acâibi'l-esfâr)**, thk. Abdülhâdi Tâzi, Rabat 1417, I-V.

İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l ebsâr fî memâliki'l emsâr**, thk. Muhammed Accac el-Hatîb, Mustafa Müslim, Salih Rıza, Ebûzabî 2004, V. (I-XXVII)

_____ **et-Ta'rif bi'l mustalahi's şerîf**, Kahire 1894, Matbaatü'l Asîme.

_____ **Mesâlikü'l ebsâr fî memâliki'l emsâr kabaili'l Arab fî'l karneyn es-sabi' ve's samîn el-hicreyn**, thk. Dorothea Krawulsky, Beyrut 1985.

İbn Galbun, Ebu Abdullah Muhammed b. Halil, **Tarih-i İbn Galbun derbeyanı Trablusgarb**, çev. Mehmed Nehiceddin, İstanbul 1284, Ceride-i Havadis Matbaası.

İbn Saîd el-Mağribî, Nürüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî (685/1286), **Kitabu bastü'l arz fî't tûl ve'l arz**, thk. Havan Kırıt Hîmis, Tetvan 1958.

İbrahim Salih b. Yunus, **Tarihu'l İslam ve Hayatu'l Arab fî İmbaraturiyyeti Kânim-Bornu**, Kano 1976.

İdrîsî, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî (560/1165), **Ünsü'l-mühec ve hadâikü'l-fürec**, thk. Yusuf Beğ Babapur, Tahran 2012.

İlter, Aziz Samih, **Şimalî Afrikada Türkler**, Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul 1936-1937, I-II.

Ka't, Mahmud(v.1593), **Tarihu'l Fettâş fi zikri'l mülûk ve ahbâri'l cüyûş ve ekâbiri'n nâs**, thk. Hamâhullah Vild es-Sâlim, Beyrut 2012.

Kahraman, Kemal, "Fizan", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1996, XIII, s.161-163.

Kalkaşendi, Ebü'l Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (821/1418), **Subhü'l a'sâ fî sınaati'l inşâ**, Beyrut 1987, V(şrh. ve thk. Nebil Halid el-Hatib), VIII(şrh. ve thk. Dr. Yusuf Ali Tavîl) (I-XIV 1987)

Kampffmeyer, G., "Ka'id", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1977, VI, s.101.

Kavas, Ahmet, "Kânimî", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2001, XXIV, s.311-312.

_____ "Nijer", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2007, XXXIII, s.105-108.

_____ "Senûsiyye", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, XXXVI, s.536-538.

_____ "Kânim", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2001, XXIV, s.308-311.

_____ "Mali", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2003, XXVII, s.493-504.

_____ "Nijerya", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2001, XXXIII, s.109-112.

_____ "Osman b. Fûdî", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2007, XXXIII, s.466-467.

_____ "Senûsî, Muhammed Mehdî", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, XXXVI, s.531-533.

_____ "Sokoto", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, XXXVII, s.351-352.

_____“Trablusgarp”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2012, XXXXI, s.288-291.

_____“Vedây”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2012, XXXXII, s.594-596.

_____“Osmanlı-Tîbû Münasebetleri: Büyük Sahrâ’da Reşâde (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı 4, 2000, s.69-103.

_____“Osmanlı Devleti’nin Sahrâaltı Afrika’daki Müttelikleri: Bilâdüssudan Sultanlıkları”, **Afrika’da Osmanlı Asırları Siyah İnci Beyaz Lale-A History of Ottoman Africa Black Pearl and White Tulip**, ed., Şakir Batmaz, İstanbul 2013, s.7-59.

_____“Osmanlı Devleti’nin Afrika’ya Yönelik Dış Politikası”, **Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi**, ed., Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008, s.165-179.

_____“Afrika’da Misyonerlik Faaliyetleri”, **Dinler Tarihi Araştırmaları III: 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)** (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara), Ankara 2002, s.447-452.

_____“Afrika’da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti’nin Rolü”, **Yükselen Afrika ve Türkiye I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi(23 Kasım 2005)**, ed., Ahmet Kavas, Hasan Öztürk, İstanbul 2006, s.103-108.

_____“Afrika’nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah’ın Kurduğu Son Bilâdu’s-Sudan Devleti ve Fransa’yla Mücadelesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, sayı XX, 2000, s.9-35.

Kitapçı, Zekeriya, “Osmanlı Sultanlarının XVII. Asırda Orta Afrika Ülkeleri İle Askeri Ticari Ve Siyasi İlişkileri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.77, Nisan 1992, s.117-135.

Koloğlu, Orhan, “Libya(Osmanlı Dönemi)”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2003, XXVII, s.179-184.

Kurtuluş, Rıza, “Bagirmi”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1991, IV, s.423-424.

Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (845/1442), **el-İlmâm bi ahbâri men bi arzi’l Habeşe min mülûki’l-İslâm**, thk. Abdünnâîm Dayfî Osman Abdünnâîm, Kahire 2006.

_____ **el-Beyân ve’l i’rab amma bi arzi Mısır mine’l A’rab**, thk. Abdülmecid Abidin, İskenderiye 1989.

_____ **el-Mevâiz ve’l i’tibâr bi zikri’l hitat ve’l âsâr**, ts., I-II.

Martin, B. G., “Kanem, Bornu, and the Fezzān: Notes on the Political History of a Trade Route”, **Journal of African History**, Vol. 10, No. 1, 1969, s.15-27.

_____“Mai Idris of Bornu and the Ottoman Turks, 1576-78”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 4, 1972, s.470-490.

Nachtigal, Gustav, **Sahara and Sudan**, London: C. Hurst and Company, 1974.

Nuri, Mehmet - Naci, Mahmut, **Trablusgarp**, yay. haz.: Ahmet Kavas, Abdullah Erdem Taş, Muhammed Tandoğan, İstanbul 2012.

Orhonlu, Cengiz, “Osmanlı-Bornu Münâsebetine Âid Belgeler” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1969, S.23, s.111-130.

Özbaran, Salih, “16. Yüzyılda Asya’da ve Afrika’da Ateşli Silahların ve Askeri Teknolojinin Yayılmasında Osmanlı’nın Rolü”, **X. Türk Tarih Kongresi** (Ankara: 22-26 Eylül 1986), Ankara 1993, IV, s.1473-1479.

Özköse, Kadir, “Fülâni Hareketi Önderleri İle Bornu Ulemasından el-Kânimî Arasında Gerçekleşen, Savaş Barış, Tekfir Uhuvvet Tartışmalarının Yer Aldığı Mektuplaşmalar”, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara 2004, yıl:5, S.13, s.189-230.

Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1983, I-III.

Palmer, Herbert Richmond, **Sudanese Memoirs: Being Mainly Translations of a Number of Arabic Manuscripts Relating to the Central and Western Sudan**, Lagos 1928.

_____ **The Bornu Sahara and Sudan**, London 1936.

Rohlf, Gerhard, **Voyages et explorations au Sahara: Tripoli-Rhadames-Fezzan-Kaouar-Bornau: 1865-1867**, Paris 2001.

Rossi, Ettore, “Surt”, **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1979, XI, s.66.

Sami, Şemsettin, **Kamûsu’l a’lâm**, İstanbul 1314/1896-1897, Mihran Matbaası, I-VI, 1306/1889-1316/1898.

Shaw, Flora L., (Lady Lugard), **A Tropical Dependence An Outline of the Ancient History of the Western Sudan with an Account of the Modern Settlement of Northern Nigeria**, London 1905.

Tandoğan, Muhammed, **Afrika’da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Trimingham, John Spencer, **A History of Islam in West Africa**, Oxford University 1962.

Turhan, İbrahim Ali, **İmbaraturiyyetü'l Bornu el-İslâmiyye**, Kahire 1975.

Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kubî (292/905'ten sonra), **Tarihu'l ya'kubî**, Beyrut 1992, I. (I-II 1412/1992)

Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (626/1229), **Mu'cemü'l büldân**, Beyrut 1977, IV. (I-V 1397/1977)

Yver, G., "Bornu", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1979, II, s.718-725.

_____ "Bornu", **The Encyclopedia Of Islam** (new edition), I, Leiden 1960, s.1259-1261.

_____ "Kânem", **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1977, VI, s.154-158.

_____ "Kanem", **The Encyclopedia Of Islam** (new edition), IV, Leiden 1978, s.540-541.